وێناکردنی کورد لە مێژوونووسیی فارسیدا*

«نموونەی سمکۆ»

کەماڵ سلێمانی

و: بێهرووز شوجاعی

لەو بڕوایەدام ... وەکو مێژوو، ئۆتۆبیۆگرافیای ناسیۆنالیزم لە بنەڕەتدا سەقەتە.

Partha Chatterjee[1]

بەهەڵەتێگەیشتن لە مێژوو، پێشمەرجی مێژوونووسیی ناسیۆنالیزمە.

David McCrone[2]

ئامانجی ئەم وتارە شیکردنەوەی مامەڵەی مێژوونووسیی ناسیۆنالیستیی فارس لەگەڵ سیاسەتە نەخوازراوەکانی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستییە. بۆ ئەم مەبەستە نموونەی شۆڕشی سمایل ئاغای شکاک، ناسراو بە سمکۆ و هەوڵەکانی بۆ دروستکردنی هەرێمێکی ئۆتۆنۆم لە ڕۆژهەڵات هەڵبژێردراوە. لێرەدا دەبێ دەستنیشان بکرێ کە گێڕانەوەی فەرمی و مێژوونووسیی ئێتاتیست (دەوڵەتگەرا) وەکو یەک لەقەڵەم دراون. هەروەها لە هەندێک پارچەهێڵی وتارەکەدا بۆچوونی خۆم لەمەڕ پێناسەی ناسیۆنالیزم ڕادەگەیەنم. ئەم گوتارە هەروەها هەوڵ دەدات ڕووناکی بخاتە سەر هاوتەونی (کۆنتێکست)ی مێژوویی خەباتی سیاسیی کورد لەژێر ڕێبەرایەتیی سمکۆ و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ کۆمەڵگە غەیری-کوردەکان لە هەرێمی دەریاچەی ورمێ. جگە لەوە، هەوڵێکیش دەدەم بۆ شیکردنەوەی دەوری مەزهەبی شیعە و سوننی لە وێژمانی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستی کۆمەڵگا جیاوازاەکانی ناوچەکەدا. لە کۆتاییدا، بە ڕێگای ئانالیزکردنی گێڕانەوەی سەردەست، هەوڵ دەدەم پێگەی سمکۆ و سیاسەتی کورد لە مێژوونووسیی فارسیدا ڕوون بکەمەوە. دەبێ تێبینیی ئەوە بکرێت کە وێناکردنی هەر گرووپێک وەکو ناسیۆنالیست لەلایەن منەوە، هیچ بارێکی هەڵسەنگاندنی ئەخلاقی بە خۆیەوە ناگرێت. بەڵکو مەبەستم بەرجەستەکردنی بۆچوونی نکۆڵیکارانەی باڵادەستە لەمەڕ مەیلە ئێتنۆ-ناسیۆنالیستییەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم لە ئێراندا. ئەو کەیسەی کە لە سەرنجی ئێمەدایە ڕاپەڕینەکەی سمکۆیە و لێرەدا لێی ورد دەبینەوە.

سەرەڕای مەیلی گشتی بۆ ڕەدکردنەوەی کاریگەریی سمکۆ لەسەر مێژووی کوردی ڕۆژهەڵات، ئەو ڕێبەرایەتیی بزووتنەویەکی کرد کە یەکەمین خوێندنگای لە ڕۆژهەڵات کردەوە، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی-فارسیی بڵاو کردەوە و کوردیی کردە زمانی فەرمیی قەڵەمڕەوی حوکمڕانییەکەی، ئەوە لە سەردەمی ڕاپەڕینەکەی سمکۆ بوو کە بوو بە بناغەی دژایەتیی نێوان گێڕانەوەی فەرمی و نیوە-فەرمیی دەوڵەت و گێڕانەوەی ناسیۆنالیستیی کورد لە ئێران. سەردەمی دووەم دەوڵەتانی دەوروبەرە کە هەوڵیان دا سنووری سیاسی و ئەرزییان ڕێک بخەن و کورد لە دژی ئەم پرۆسەیە وەستانەوە، هەرچەندە بەبێ ئەوەی ئایدیۆلۆژی، یان پرۆژەیەکی یەکدەستیان هەبێت. لە کاتێکدا دەوڵەتی ئێران هێزی سەربازی، ئابووری، دەزگایی، کولتووری/پەروەردەییی خۆی ڕێک دەخست، لایەنی کورد تەنیا هەندێک کاردانەوەی پچڕپچڕی لە بەرانبەردا نیشان دەدا. سیاسەتی کورد توانای وەگەڕخستنی ماتەوزە (پۆتانسیەل)ی نێوخۆیی و یارمەتیی دەرەکیی نەبوو.

لەوانەیە نەبوونی ئینتیلیجەنسیایەکی (چینی ڕۆشنبیر) بەهێزی خۆماڵیی کورد، وەکو یەکێک لە گەورەکەماسییەکان لە کاردانەوەی کورد لە بەرانبەر پرۆژەی نەتەوەسازیی دەوڵەتی فارسدا لەقەڵەم بدرێت. پرۆسەی نەتەوەسازی لە ئێراندا زۆر بە جددی بە دانیشتنی خانەدانی پەهەلەوی لەسەر تەختی حوکمڕانی لە ساڵی ١٩٢٥دا دەستی پێ کرد. بەدوای ئەوەدا دەوڵەتی ئێران بە ئاواتی لەناوبردنی

هەموو جـــۆرە جیاوازییەکـــی کولتووری و ئێتنیکـــی کە لەوانەیـــە ببووایە بە بنەمای داواکاریـــی سیاســـی لەلایـــەن گرووپـــە ئێتنیکییەکانـــەوە، بـــە بەرتەســـک‌کردن و بەدەرکردنی بەســـتێنی سیاســـی، دەستی بە پرۆژەی یەکینەســـازیی کیانی سیاسیی خۆی کـــرد. واتـــە نەتەوە-دەوڵەتی فارس دەســـتی کـــرد بـــە هەڵمەتی تاکســـانی (singularizing) هەمـــوو ئـــەو نەتەوانەی کە لە جوغرافیای ئێســـتای ئێراندا هەن و ئەم پراکتیکە بوو بە هۆکاری ســـەرهەڵدانی «دیترانـــی» نەخـــوازراوی ســـووککراو لەناو قەڵەمـــڕەوی ئەرزیی ئێرانـــدا. لە هاوتەونی ئێرانیـــدا بەپێـــی ڕێوشـــوێنە ئەمنییەکانی دەوڵەت، ڕاگواستنەوەی بەردەوامی گەلانی پەراوێـــز و تەنانـــەت لەناوبردنی فیزیکییان کە وەکو سیاســـەتی دەرگای دارین (تختە قاپو) ئاماژەی پێ دەکـــرا، بووە دەرەنجامی ئەم سیاستە.[۳] بەم شێوەیە، وێژمانی دەوڵەت بە نیەتـــی لێڵکردن و شـــاردنەوەی مەیلە سیاسییەکانی دژە-ناوەند، نارەزاییی ئێتنۆ-ناسیۆنالیستیی غەیرەفارسی وەکو تریبالیزم (خێڵگەرایی)[۴] پێناســـە دەکـــرد. ڕێبـــازی مامەڵەکردنی مێژوونووسیی فارسی لەگەڵ بەرخۆدانی سمکۆ یەکێک لەو نموونانەیە.

سمکۆ و ناسیۆنالیزم

ڕێککەوتنێکی جیهانیی ئاکادێمیک لەســـەر کێشـــە و چەمکە گرنگەکانی ناســـیۆنالیزم نییە. جان هاچینســـن (John Hutchinson) و ئەنتونـــی ســـمیت (Anthony Smith) ڕادەگەیەنن کە لەوانەیە «گرفتی ســـەرەکی لە لێکۆڵینـــەوەی نەتەوە و ناســـیۆنالیزمدا کێشەی پەیدانەکردنی پێناسەگەلی گونجاو و ڕێکنەکەوتن لەســـەر چەمکە کلیلییەکانی نەتەوە و ناســـیۆنالیزم بێت.»[۵] بەکارهێنانی گشـــتیی چوارچێـــوە بەرینـــەکان زۆرجار هەندێـــک کێشـــەی دیکـــە دەخولقێنێت کـــە دەگەڕێتەوە ســـەر نامێژوویی‌بوونی ئەو چوارچێوانـــە و بـــە ناچاری چاوپۆشـــی لە تایبەتمەندییەکانی هەندێـــک بزووتنەوەی ناسیۆنالیســـتی و داخوازەکانیـــان دەکات. بێنێدیکت ئاندرسن (Benedict Anderson) ئامـــاژە بـــە ئالۆزیـــی ناســـیۆنالیزم وەکـــو شـــتێک کە لـــە هەرشـــوێنێک هەیە و لە هەرشـــوێنێکیش ڕوخساری تایبەتیی خۆی ڕادەگرێت[۶] دەکات. ســـمیت پێداگری لەوە دەکات کـــە لەبـــەر ڕێککنەکەوتنی گەورە لـــە کات و شـــوێندا، دانانـــی چوارچێوەی تیۆرییەکی گشـــتی لەســـەر ناســـیۆنالیزم ئەستەمە.[۷] هەروەها «ناسیۆنالیزمە غەیری-ڕۆژئاواییەکانیـــش پاشـــان شـــیکردنەوەی لۆکالیی خۆیان لەســـەر هەمـــان گێڕانەوە بەرهـــەم دێنـــن و لەجیاتـــی «ئەوروپـــا» ناوەندێکی خۆماڵیی خۆیان بنیاد دەنێن.»[۸] کاتێک دێینە ســـەر تاوتوێکردنی سەرەتای پەیدابوونـــی ناســـیۆنالیزمی کـــوردی، یان دەستنیشانکردنی ئەوەی کە کامە هەڵمەتی سیاسی، یان ڕاپەڕینی مۆدێرنی کورد دەبێ وەکو بزووتنەوەی ناسیۆنالیستی دەستنیشان بکرێت، مژارەکە ئاڵۆزتریش دەبێت.[۹] بەڵام لێرەدا هەروەکو زۆر شـــوێنێکی دیکە، ئێمە ناســـیۆنالیزم وەکـــو قەراردادێک پێناســـە دەکەیـــن کـــە لەپێناویـــدا «کۆمەڵگایەکی خەیاڵی» داوای مافی «ڕێکخستنی نەتەوەیی و سیاسی» دەکات (وکوو گوتە بەناوبانگەکەی گێلنـــر).[۱۰] «بەپێـــی قەراردادێکی وا خۆ-ئیرجاعیی کۆمونال (جەمعی)، لە کردەوەدا بناغـــەی ڕەوا بـــۆ داواکاریـــی سیاســـی و داخـــوازە خۆ-بەڕێوەبەرییەکانـــی کۆمونال پێک دێنێت.»[۱۱] بۆیە هەر ڕاگەیاندن، یان «درکاندنێـــک، چ دینـــی و چ غەیری دینی کە مافە کۆلێکتیڤەکان (بەکۆمەڵ) بە خۆ-ئیرجاعیی کۆمونالەوە ببەستێتەوە، مۆدێرن و ناسیۆنالیستییە و دەکەوێتە ناو پارادایمی سیاســـەتی ناسیۆنالیســـتییەوە.»[۱۲] لەسەر

هەمـــان ڕێباز، ئەم گوتارە ســـمکۆ دەخاتە نـــاو ســـنوورەکانی خانەی ناســـیۆنالیزمی کوردییـــەوە. وەکـــو پێشـــتر ئامـــاژە کرا، نیســـبەتدانی ناســـیۆنالیزم بە گرووپ، یان بە کەســـێک، نابێ وەکو هەڵسەنگاندنێکی ئەخلاقی لەقەڵەم بدرێت. مەبەســـت لێرەدا زیاتـــر تیشکخستنەســـەر ســـەردەمێکی دیاریکراوی مێـــژووی کوردی ڕۆژهەڵاتە بە نیەتی شیکردنەوەی هاوتەونی کۆمەڵایەتی-سیاســـی کە بوو بە هۆکاری ناکۆکیی نێوان کورد و دەوڵەتی فارس. ئەم گوتارە پێداگری لەوە دەکات کە ســـمکۆ هەم سیاسەتێکی ئاگایانـــەی لەســـەر بنەمـــای جیاوازیـــی کۆمونـــاڵ هەبوو، هەمیش لەســـەر هەمان بناغە، ئەو سیاســـەتەی لەپێناوی ڕەوایەتیی ویژمانـــی بەدەســـتهێنانی خۆبەڕێوەبـــەری بنیـــات نابوو. لە ماوەی ١٦ ســـاڵ خەباتی سیاســـیی ســـمکۆدا کۆمەڵێک گـــۆڕان لە سیاسەتەکەیدا دەبینرێن. هەرچەندە سمکۆ دەستپێشـــخەری چەندین «یەکەم» بوو لە مێژووی سیاسیی کوردی ڕۆژهەڵاتدا، بەڵام داهێنانەکانی بە گشـــتی چاوپۆشـــیان لێ کراوە. سمکۆ لە ناوچەیەکی پڕ لە ناکۆکیی ئێتنیکی و دینیدا لەدایک ببوو. بەڵگەکانی بەردەست دەیســـەلمێنن کە سمکۆ ئاگادار بوو لە سیاســـەتی هاوکاتی خۆی و ئاڕاستە دیارکەرە سیاسییەکانی ئەوکاتە. وێناکردنی ســـمکۆ وەکو سەرۆکخێڵێکی یاغی کە هیچ ئاواتێکی ناسیۆنالیســـتیی نەبـــێ ـ کە زۆر جاریش وا وێنا کراوە ـ زۆر پرســـیار لەسەر ڕاپەڕینەکەی بەبێ وەڵام دەهێڵێتەوە.[١٣] بۆ نموونە، بۆچی ســـمکۆ یەکـــەم خوێندنگای لە ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان کردەوە؟ بۆچی خوێندنگاکەی نە بە فارسی بەڵکو بە کوردی کردەوە؟ بۆچی ســـەرۆکخێڵێکی ئاســـایی زەحمەتـــی بڵاوکردنـــەوەی ڕۆژنامەیەکـــی کـــوردی بە خۆی دەدات؟ بە تایبەت ئەگەر ئەو ڕاســـتییە لە بەرچـــاو بگرین کە زمانی کـــوردی ســـتانداردیزە نەکرابوو و ئاســـتی خوێندەواریی کـــوردی لەنـــاو کورداندا لە ئاســـتی خوێندەوارییان لە فارسیشدا کەمتر بوو، بۆچی ســـمکۆ ڕیسکی ئەوەی کرد کە ڕۆژنامەکـــە بـــە زمانی دایکـــی بێت، نەک بـــە فارســـی؟ چ هۆکارێک بوو بـــە پاڵنەر بـــۆ ئەوەی کـــوردی وەکو زمانـــی فەرمیی هەرێمی ژێر کۆنترۆڵی خۆیدا بە کار بێنێ؟ بۆ شـــیکردنەوەی هەندێک لـــەم مژارانە، با ســـرنجێک بدەینە چیرۆکی ژیان و ڕوانینی سیاسیی سمکۆ.

مێژووی ژیان و سیاسەتی سمکۆ

پـــاش تیـــرۆری براگەورەکـــەی جەوەرئاغا بـــە فەرمانـــی وەلیعەهـــدی قاجـــار و بە جێبەجێکردنی لەلایەن ‹نظام السلطنه›وە، حاکمـــی تەورێـــز لـــە ســـاڵی ١٩٠٥، ســـمکۆ وەکـــو ســـەرۆکی هۆزی شـــکاک هەڵبژێـــردرا.[١٤] جـــەوەر ئاغـــا بـــەردەوام پەیوەندیـــی لەگەڵ ئەفســـەرە کوردەکانی ســـوارەی حەمیدییـــەی عوســـــــــمانی هەبـــوو.[١٥] بـــە ڕەچاوگرتنی بەشـــداریی ئەفسەرانی ســـوارەی حەمیدییە لە خەباتی سیاسیی کورد لە ساڵانی دواتردا، پەیوەندیی لەو چەشنە دەشـــێ گرنگییەکی مێژوویی لەمـــەڕ هۆشـــیاریی ئێتنۆ-نەتەوەیی کورد هەبووبێت.[١٦] لە کاتـــی کوژرانی براکەیدا، ســـمکۆ کە دەبێ لە تەمەنی بیســـتەکانیدا بووبێت، وەکو سەرۆکی دووەم گەورەهۆزی کورد لـــە ڕۆژهەڵاتدا هەڵبژێردرا.[١٧] حەوت ســـاڵ پاش هەڵبژاردنی وەکو ســـەرۆکهۆز، سمکۆ بۆ ڕووســـیا بانگهێشـــت کرا. لەوێ لەلایـــەن فەرمانداری تفلیســـەوە بە ڕێزەی ســـەربازیی سوارەوە پێشـــوازیی لێ کرا.[١٨] ســـاڵێکی دواتر، بە یارمەتـــی و ڕێنوێنیی عەبدولـــڕەزاق بەدرخان، کە سیاســـییەکی بەناوبانگـــی ئەوکاتـــەی کوردســـتان بوو، ســـمکۆ یەکەمیـــن خوێندنگای لە شـــاری

خۆی کردەوە. پاشانیش، بەدرخان و سمکۆ هەوڵیان دا خوێندگایەکی دیکە لە شاری ماکۆ بکەنەوە، بەڵام تووشی دژایەتیی بەرپرسانی دەوڵەتی ئێران بوون.[١٩]

ئەم ساڵانە بۆ بیچمگرتنی هۆشیاریی ئێتنیکی و هزری سیاسیی سمکۆ فرەگرنگ بوون، هەرچەندە ئاواتی تۆڵەسەندنەوەی براکەی هێشتا بەسەریدا زاڵ بوو. لە هەمان کاتدا لەگەڵ دیارترین کەسایەتیی خوێندەواری کورد، واتە عەبدولرەزاق بەدرخان کاری دەکرد کە لە سەردەمی خۆیدا بەئەزموونترین ڕێبەری ناسیۆنالیستیی کورد بوو. لە ساڵی ١٩١٢-١٩١٣، بەدرخان لەگەڵ سمکۆ بۆ کردنەوەی خوێندگای کوردی لە شاری خۆی داوای پشتگیریی لە چیرکۆف، جێگری کونسووڵی ڕووسیا لە ورمێ کرد. سمکۆ ٢٩ منداڵی کوردی تەمەن ٨-١٠ ساڵانی کۆ کردەوە و ٤٠ کەس لە پیاوەکانی بۆ پاسەوانیی خوێندگاکە دەستنیشان کرد.[٢٠] سمکۆ تەنانەت نامەیەکی تایبەتی بۆ دەربرینی سپاس و پیزانین بۆ تزاری ڕووسیا نارد.[٢١] وەکو دیارە، بەدرخان هاوشێوەی زۆرێک لە ڕۆشنبیرانی ناسیۆنالیستی هاوچەرخ لە هاوتەونی عوسمانی و قاجاردا، مەیلی بۆ کولتووری ڕووسی پەیدا کردبوو، تەنانەت ببووە لایەنگەری ئیدەی نووسینی کوردی بە ئەلفبێی کیریلیک (ڕووسی). ئەمە ئاگامەندیی بەدرخان لە ڕەوتی ناسیۆنالیستی و ڕۆشنبیری لەناو فارس و تورکدا نیشان دەدات. ئەم ڕووناکبیرانە لایەنگرییان لە بیری ڕیفۆرمی زمانەوانی و ئەلفبێ دەکرد کە ببێتە ئامرازێک لەپێناو گەشەپێدانی خوێندەواری و لەناوبردنی کارتێکەریی «ئەوانی دیکە» لەسەر زمان و کولتووری نەتەوەیی. بە بۆچوونی بەدرخان خۆگونجاندن لەگەڵ کولتووری ڕووسی باشتر بوو لە بەرانبەر بڕشت (نفووز)ی عەرەبی، فارسی و تورکی. بۆیە داوای یارمەتیی لە زانا ڕووسەکان کرد بۆ چاپ و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگێکی کوردی-ڕووسی و کریلیزەکردنی ئەلفبێی کوردی.[٢٢] هاوتەریب لەگەڵ هەمان بۆچوون، داوای کرد کە ڕۆژنامەیەکی کوردی بڵاو بکرێتەوە و بەشێکی لێکۆڵینەوەی کوردناسی لە سەنت پێتێرزبورگ بکرێتەوە.[٢٣] ئەدەن نەبی، لە گوتارەکەی بە ناوی «یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە ئێران»دا بەبێ ئاماژە بە دەوری سمکۆ، ڕادەگەیەنێت کە بەدرخان ڕۆژنامەیەکی لە ساڵی ١٩١٢دا بڵاو کردەوە.[٢٤] هیچ ئاسەوارێکی ڕۆژنامە کوردییەکەی ساڵی ١٩١٢ نەدۆزراوەتەوە. تەنانەت نەبی کە باسی تورجانیزادەش دەکات، ناوی سمکۆ ناهێنێت، لە حاڵێکدا تورجانیزادە کاری بۆ سمکۆ دەکرد و دوو لە گوتارە ئەستوونییەکانی بە ناوی قازیی دەسنیشانکراو لەلایەن سمکۆرا بڵاو کردووەتەوە. «محەمەد تەمەدون»، ڕۆژنامەوانێکی ورمێیی، هاوچەرخی سمکۆ، وردەکاریی باشی لەسەر ڕۆژنامەکە خستووەتە بەردەست. ئەم ڕۆژنامەوانە ڕادەگەیەنێت کە سمکۆ دەستی بەسەر چاپخانەی «تەمەدون»دا گرتبوو بۆ ئەوەی ڕۆژنامەکەی خۆی بە ناوی «کورد» لەوێ چاپ بکات.[٢٥]

دەبێ ئاماژە بکرێت کە بەدرخان بە ئاشکرا سیاسەتێکی یەکپارچەخوازیی هەبوو. هیچ یەک لە هاوچەرخەکانی، بە ئەندازەی بەدرخان لە ڕۆژڤەکەیدا جەختیان لەسەر یەکگرتنەوەی پارچەکانی کوردستان نەدەکرد. یەکێک لە ئەستوونەکانی ستراتێژیی سیاسیی بەدرخان «ئازادکردن و گەڕاندنەوەی هەموو خاکی کوردستان بەبێ دەستدرێژی بۆ سەر خاکی ئێران و تورکیە بوو.»[٢٦] بێگومان، هیچ زانیارییەک دەربارەی «سنووری بەمسۆگەری دیاریکراوی» نیشتمانەکەی لە زەینی بەدرخاندا،

لەبەردەست نییە. سمکۆ مەیلی لەسەر پلانە دوورمەوداکەی بەدرخان بۆ سەربەخۆییی کورد هەبوو. تەنانەت، تا ئەوکاتەی ناکۆکییان لەسەر سیاسەتی رووسیا کەوتە ناو، سمکۆ لایەنگرێکی بەپەرۆشی خەباتی بەدرخان بوو. یەکگرتنە کورت-ماوەکەیان کاتێ گەیشتە کۆتایی کە بەدرخان هەوڵی دا کۆمەڵەی تازەدامەزراوی کولتووریی «گەهاندن» بکاتە حزبێکی دژە-عوسمانی و لایەنگری تزاری رووس.[٢٧] محەمەد رەسوول هاوار لە لێکۆڵینەوەکەیدا دەنووسێ کاتێک سمکۆ خەریکی کۆکردنەوەی زەکات بۆ خوێندنگاکە بوو، بەدرخان دەیەویست کوردەکان دژی عوسمانی چەکدار بکات. لەم قۆناغەدا سمکۆ لە دژی بەدرخان راوەستا، ئستیدلالەکەی ئەوە بوو کە پارەکە دەبێ لەجیاتی کوشتنی چەند سەربازێکی عوسمانی، تەرخان بکرێت بۆ خوێندنگا و هەڵمەتی پەروەردەیی. بە باوەڕی سمکۆ هەڵمەتێکی چەکداری لەو چەشنە خزمەتی بەرژەوەندیی کوردی نەدەکرد.[٢٨] ئەم رووداوە نە تەنیا دوورهزریی سمکۆ دەسەلمێنێت، هەروەها پیشان دەدات کە سمکۆ چەندە پەرۆشی خەباتی پەروەردەیی و کولتووری بووە. بەڵام، گەورەترین ئالینگار لە بەرانبەر ئەم چالاکییە کولتوورییانەدا «پاراستنیان بوو لە گەلەکۆمەی کاربەدەستانی عەجەم، کە کوردیان پێ کەمێک لە رووسەکان چاکتر بوو. رێبەرە ئایینییەکان و لایەنگرانی ئێران و عوسمانی دەستیان بە پرۆپاگاندەی دژی خوێندنگاکە کردبوو، دەنگۆیان بلاو دەکردەوە کە گۆیا سمکۆ خوێندنگای کردووەتەوە بۆ ئەوەی خوێندکارەکان بکاتە مەسیحی.»[٢٩]

سمکۆ هەم لەلایەن دۆست و هەمیش لەلایەن دوژمنەکانییەوە بە کەسایەتییەکی بلیمەت و زیرەک ناسرابوو.[٣٠] ‹محەمەد تەمەدون›، کە تورکێکی ئازەریی ئەندامی کۆمیسیۆنی جەنگی ورمێ بوو و بۆ ئەوەی سمکۆ بەچۆکدا بێنێت زۆر خەباتی کردبوو، دەنووسێت، ئەم سەرۆکە سەربەخۆییخوازە «هەرەرۆشنبیرترین کەس» لەناو کورد و ئاسووریی ناوچەکەدا بوو.[٣١] دەوترێ کە جگە لە شێوەزارە کوردییەکان، سمکۆ تورکیی ئازەری، فارسی و رووسیشی دەزانی.[٣٢] بێگومان سرنجی تایبەتی لەسەر کوردی هەبوو و تەنانەت کوردیی کردە زمانی فەرمیی قەڵەمڕەوی حوکمرانییەکەی.[٣٣] چالاکییەکانی سمکۆ کاربەدەستانی قاجاری زۆر تووشی دڵەڕاوکێ کردبوو. بۆیە، بەرێوەبەری گومرکاتی تەورێز راگەیاندبوو کە هەرچەشنە بەڵگەی ئیداری بە کوردی قەدەغەیە و هەرکەسێک کاری پێ بکات تووشی سزای قورس دەبێت.[٣٤] سمکۆ خولیای مۆسیقاشی هەبوو. بۆ نموونە لە ماڵیدا پیانۆ هەبوو[٣٥]؛ وا دیارە، سمکۆ لە ماوەی تەبعیدی لە رووسیا خۆی فێری ژەنینی پیانۆ کردبوو.[٣٦] ‹تەمەدون› دەگێڕێتەوە کە سمکۆ لە وڵاتی بێگانە بە خۆشیی رابواردبوو و حەزی بۆ شانۆ و سینەما پەیدا کردبوو.[٣٧] بەڵام ‹ئەحمەد کەسرەوی›، مێژوونووسێکی لایەنگری رەزاشا، گاڵتە بە سمکۆ دەکات کە گۆیا «نەخوێندەوارە» کەچی داوای سەربەخۆییی کوردیش دەکات.[٣٨] ئەمە لە کاتێکدا کە نە ‹کەسرەوی› و نە دژمنەکانی، ناسیۆنالیزمی رەزاشایان نەدەبردە ژێر پرسیار، سەرەرای ئەو راستییەی ـ بەپێی نووسینی ‹ئەمین بەنانی›ی مێژوونووسی فارس، رەزاشاش «خوێندەوارییەکی وای نەبوو و نووسین و ئیملاکەیشی سووژەی زۆر نوکتەی پێکەنیناوی نێو کۆڕ و مەجلیسان بوو.»[٣٩]

سمکۆ و ناکۆکیی کۆمونال

لە ماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، سمکۆ و یاوەرانی وریا بوون و خۆیان لە تێکەڵاوبوون

لە هەرجۆرە ڕووبەڕووبوونەوەیەک دەپاراست.
بەڵام دژایەتیی ئێتنیکی-دینی هەر دەچوو زیاتر دەوبوو بەپێی نووسراوەکانی مێژوونوس مایکل زیرینسکی (Michael Zirinsky) گەیشتە ئەو ئاستە کە «لەژێر گوشاری هیستریای شەڕدا، هەموو مەسیحییەکانی ورمێ شەڕەکەیان وەکو شەڕێ ئیسلام بە ڕابەرایەتیی عوسمانی و مەسیحییەت بە ڕابەرایەتیی ڕووسیا پێناسە دەکرد.»[۴۰] پێشڤەچوونە تازەکان هێشتا شەڕەکەی بەگورتر دەکرد. زیرینسکی ڕادەگەیەنێت کە «لە ماوەی شەڕدا ... ڕووسیا لە ڕۆژهەڵاتی ئاناتۆلیا شەڕێکی گەلکوژی دەکرد و نزیکەی هەشتا لەسەدی[۴۱] گەلی کوردی ئەو ناوچەیەی قەتڵوعام کرد.»[۴۲] جا گەلانی ناوچە، لە شەڕەکەدا لایەنگر بووایەن، یان بێلایەن، باجێکی گەورەیان لە دژایەتییەکانی نێوان دەوڵەت و زلهێزەکاندا دا. لە نێو شەڕەکە و پاش شەڕەکەش، گەلی مەسیحی لە وار و شوێنیان ئاوارە کران و پەنایان بۆ شوێنی دیکە برد کە خەڵکی ئەو دەڤەرانە نە ویستیان هەبوو، نە توانایی یارمەتی بۆ دابینکردنی سەرپەنا بۆ کۆچبەرە مەسیحییەکان. نزیکەی «۵۰ هەزار ئاسووریی هەکاری (جیلۆ، بە ڕابەرایەتیی مارشەمعوون [مارشیمۆن]) و ئەرمەنی [شاری] وان پەنایان بردە دەشتی ورمێ. لەبەر ئەزموونی تاڵی شەڕ هەم زۆر هەژار بوون، هەمیش زۆر دژەموسڵمان.»[۴۳] لەبەر نەبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، هەرێمەکە کەوتە بەر ڕوحمی بەربەرەکانێی تایەفی و هاوپەیمانیگەلی نوێ بەپێی هێڵی دینی دامەزران.[۴۴] هەم سمکۆ و هەمیش دەوڵەتی قاجار ئەرمەنییان وەکو هەڕەشە دەدیت؛ لە هەمان کاتدا، لە نێوان کورد و ئاسوورییشدا لەسەر کۆنترۆڵی ورمێ کێبڕکێ هەبوو.[۴۵] بەپێی ڕاپۆرتەکانی بەڵگە بریتانیاییەکان «ورمێ و دەشتە بەپیت و بەرەکەتەکەی هەم ئاوڕی چاوی برسیی سمکۆی بۆ لای خۆی ڕاکێشابوو، هەمیش گیانی بزوێنی دەوڵەتی کۆرپەلەی ئەرمەنی.»[۴۶] دەوڵەتی قاجار تەنیا بەناو حوزووری لە ناوچەکەدا هەبوو، لەوانەیە دەوڵەت قەولی جۆرێک ئۆتۆنۆمیی دابێتە سمکۆ و بەم شێوەیە هانی دابێت بۆ ئەوەی لەدژی مەسیحییەکان چالاکی بکات.[۴۷] جۆر و ناوەڕۆکی ڕێککەوتنێکی وا لە بەردەست نییە، بەڵام بە ئەندازەی پێویست بەڵگە لە بەردەستە کە بسەلمێنێت دەوڵەتی قاجار، سمکۆی بۆ هێرشبردنە سەر مەسیحییەکان هان دابێت. کاتێک «قەڵای سمکۆ ... داگیر کرا، بەڵگەیەکی زۆری تاوانبارکەر دۆزرانەتەوە. نامە، لەلایەن کاربەدەستی باڵای ئێرانیرا ... نێردرابوون و لە [هەموویان]دا سمکۆ بۆ ڕاپەڕین دژی مەسیحییەکان هان درابوو.»[۴۸] بە هاندانێکی وا، سمکۆ بە گەلەکۆمە ڕێبەری ئاسوورییەکان مارشیمۆن دەخاتە تەڵە و دەیکوژێ. لە یەکێک لە هەڤپەیڤینە دەگمەنەکانی کە سمکۆ لەگەڵ موستەفا یامولکیدا کردووە پێداگری لەوە دەکات کە مەسیحییەکان بە یارمەتیی ئەورووپاییەکان بەنیاز بوون دەوڵەتێکی سەربەخۆ دامەزرێنن و کوردەکان لەو ناوچەیە پاکتاو بکەن.[۴۹]

وا دیارە مارشیمۆن هیوایەکی زۆری بۆ دامەزراندنی هاوپەیمانیی نێوان ئاسووری و کوردەکان هەبووە. بەپێی نووسینی ‹کەسرەوی› لە ساڵی ۱۹۱۸دا، کاتێک مارشیمۆن چاوی بە سمکۆ دەکەوێت، بەبێ ئەوەی لە گەلەکۆمەکەی ئاگادار بێت، بە سمکۆ دەڵێت:

> ئەم خاکە کە بە کوردستان ناو دەبرێ، نیشتمانی هەموومان بووە، بەڵام جیاوازیی دین ئێمەی لە یەک جیا کردووە و ئێمەی خستووەتەوە ئەم دۆخەوە.[۵۰] ئێستا دەبێ دەست بە دەستی یەک بدەین و جارێکی دیکە وڵاتەکەمان بستێنینەوە و پێکەوە

بژین.[51]

ئەگەر ئەم گێڕانەوەیە ڕاست بێت، باوەڕی ڕاستەقینەی مارشیمۆن بە یەکبوونی ڕەگ و ڕیشەی ئێتنیکیی کورد و ئاسووری ئاشکرا دەکات و هەستە ئێتنۆ-ناسیۆنالیستەکەی دەبێ فاکتۆری بەرجەستەی هەوڵ و تەقەلاکەی بۆ گەڕان بە دوای بۆ هاوپەیماندا بێت. مارشیمۆن دەبێ ئاگاداری ئاواتی سمکۆ بۆ کوردستانێکی سەربەخۆ بووبێت، دەنا نە باسی ئایدیاکەی دەکرد نە ئەو ئایدیایەشی دەکردە بنەمای یەکگرتنەوە لەگەڵ کورد. بەڵام کردەوە بێڕەحمانەکەی سمکۆ و کوشتن و برینەکانی دواییش ئاستی ناکۆکییە کۆمونالەکانی بەرزتر کردەوە و ڕێگەی لە «هاوپەیمانییەکی ئێتنیکی» گرت. پاش هەڵاتنی دڵتەزێنی ئاسوورییەکان کە لە دەوای پاشەکشەی ڕووسەکان لە ورمێ ڕووی دا، سمکۆ بوو بە بەهێزترین پیاوی ناوچەکە. لەساڵی ١٩١٨دا، موکەڕەمولملک، «نایب الایالە»ی ورمێ پیلانی کوشتنی سمکۆ دادەڕێژێ و قۆتییەکی شیرینیی ژەهراوی بۆ دەنێرێت. هەوڵەکە لەجیاتی سمکۆ گیانی براکەی دەستێنێ[52] و زیاتریش سمکۆ لە دەوڵەت نامۆ دەکات و هانی دەدات بۆ دامەزراندنی هاوپەیمانی ناوچەیی لە دژی دەوڵەت. بە باوەڕی سمکۆ «بۆ کورد ورمێ گرنگییەکی ڕەهای هەبوو.»[53] لە کۆتاییی ١٩١٨دا، بە ئامانجی دەرکردنی والیە نوێیەکەی ورمێ لە شار دەست بە هەڵمەتی پرۆپاگەندەیەکی هەرێمخوازی دەکات. بەپێی نووسینی ‹تەمەدون› ئەو ڕێبازانەی سمکۆ بۆ پرۆپاگەندەکەی بەکاری دەهێنا و خودی سرووشتی پرۆپاگەندەکە ئەوەندە بلیمەتانە بوو کە تەنانەت خەڵکی ورمێی تووشی سەرسووڕمان کردبوو. سمکۆ و یاوەرانی، بە تایبەت خەڵکی ورمێیان بەقەناعەت هێنابوو کە دەبێ خەڵکی ناوچەکە خۆیان کاروباری خۆیان بەڕێوە بەرن.[54] هۆکاری سەرەکیی «ئەو بلیمەتییە» بۆ توانایی ڕێکخراوی سمکۆدا دەگەڕێتەوە و بۆ بوونی ژمارەیەکی زۆر ئەفسەرانی کورد لەناو هێزەکانی سمکۆدا کە پێشتر لەناو ئۆردووی عوسمانیدا بوون. ‹تەمدون› ژمارەیەکی سەد[55] کەس ـ بەپێی تۆمارەکانی بریتانیا ٢٠٠ کەس ـ ئەفسەرانی هەڵاتووی عوسمانی لەناو هێزەکانی سمکۆدا تۆمار دەکات.[56] مێژوونووسی کورد عوسمان عەلی لەو باوەڕەدایە کە ژمارەیان دەگەیشتە ٣٠٠٠ کەس.[57] لە شایەتحاڵی بە چاوی خۆی، نیشتەجێیەکی بەرەچەڵەک ئازەریی ورمێ بە ناوی ‹ڕحمتالله خان معتمدالوزراء›، وێنەیەکی بلیمەتانە و ناوازە لە پەیوەندییەکانی سمکۆ لەگەڵ گەلی غەیری کوردی ورمێ دەگێڕێتەوە.[58] بە خوێندنەوەیەکی وردبینانە لە بیرەوەرییەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) ئاشکرا دەبێ کە کتێبەکەی لە چەندین قۆناغی دووردرێژدا نووسیوە. (مرۆڤ دەتوانێ هاتنەدیی ڕووداوەکان و گۆڕانکارییەکان لە تۆنی قسەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) لە کۆتاییی کتێبەکەدا هەست بکات، بەتایبەت ئەوکاتەی شایەتحاڵی شکستە یەک لەدوای یەکەکانی هێزەکانی دەوڵەت بە دەستی سمکۆ بووە، وەلێ لایەنگریی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) لە دەوڵەت ڕێگەی لە گێڕانەوەی پەیوەندیی پێچەڵپێچی نێوان سمکۆ و گەلە غەیری کوردەکان لەناو شارەکەدا نەگرتووە.)

تابلۆی گشتی کە موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) وێنای دەکات نیشان دەدات کە خەڵکی ورمێ هەموویان سمکۆیان وەکو دژمنی خوێنی نەدەدیت، ئەم ڕاستییە لەلایەن سەرلەشکەر درەخشانی، فەرماندەی هێزکانی دەوڵەت لە ناوچەکە، پشتراست کراوە. ئەم ژنراڵە دووپات دەکاتەوە

کە زۆرینەی ئێلیتی (نوخبە) شارەکە، بەتایبەت ئەوانەی کە پاشخانێکی سەربازیی قاجارییان هەبوو، حوکمڕانیی سمکۆیان پێ باشتر بوو تا ڕێبەرایەتیی شیعەی ئازەریی هاومەزهەبی خۆیان. درەخشانی هەروەها ڕادەگەیەنێ کە «خەڵکی سەرشناسی ورمێ، بەتایبەت ئەفسەرە قاجارییەکان، موتیعی سمکۆ بوون.[۵۹] دیارە سمکۆ پەیوەندیی باشی لەگەڵ زۆرێک لە کاربەدەست و ئەفسەرانی کۆمەڵگاکەدا هەبووە. سمکۆ، یەکێک لە لایەنگرانی خیابانی، ڕێبەری مەشرووتەخوازی ئازەری، وەکو والیی ورمێ دەستنیشان دەکات.[۶۰] سمکۆ ئاگاداری گرنگیی پشتگیریی محەلی بوو، بۆیە هەوڵی دەدا دڵ و ویستی خەڵکی غەیری کوردی ورمێ وەدەست بێنێت. تەنانەت کاتێک کە خەڵک تووشی نەهامەتی و قاتی و برسێتی ببوون، پێداویستیی بنەڕەتییان بۆ دابین دەکات. بۆ نموونە، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) باسی ناردنی باری کەشتییەک گەنم بۆ خەڵکی ورمێ دەکات.[۶۱] بەپێچەوانەوە، دەوڵەتی تاران لە دوورەوە ڕاوەستابوو و توانای یارمەتیدانی خەڵکی نەبوو. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە خەڵک لەبەر شەرەکە تووشی نەهامەتیی گەورە بووبوون و «لەوانەیە چارەک خەڵک لەبەر برسێتی و [نەخۆشی] مردبوون.»[۶۲] خەڵک ئەوەندە دەستەویەخەی برسێتی بووبوون کە دەگێڕنەوە هەندێک جار گۆشتی مرۆڤی مردوویان خواردووە.[۶۳]

لەم هەلومەرجە ناجێگیرەدا، فاکتۆری جیاجیا کارتێکەرییان لەسەر پەیوەندییە کۆمونالەکاندا هەبوو و هەرجارە بەرەو ئاقارێکی نادیار پاڵی پێوە دەنا. هەرچەندە موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) خۆی لە سەنگەرێکی دژبەردا بوو، ددان بەوەدا دەنێت کە بەشێک لە خەڵکی ورمێ لایەنگری هاوپەیمانەتی لەگەڵ کورد بوون.[۶۴]

هەروەها، وەکو خۆی ڕادەگەیەنێت، ئەوانەی لایەنگری یەکگرتن لەگەڵ کورد بوون، تەنیا خەڵکی ئاسایی نەبوون، تەنانەت هەندێک ئەندامی فیرقەی دیمۆکراتیش بیرۆکەی یەکگرتن لەگەڵ کورد دژی دەوڵەتی تارانیان پێ دروست بوو. هەرچەندە، بە باوەڕی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) ئەم بیرۆکەیە «لە بەرژەوەندیی ئوستانەکەدا نەبوو.»[۶۵] سەرەڕای ڕادەیەکی بەرچاوی سەرکەوتووتن، سمکۆ نەیتوانی پشتگیریی کۆمەڵگەی غەیری کورد فراوان بکات، یان تەنانەت ڕایگرێت. پێکەوە پەیوەستبوونی ئێتنیسیتە لەگەڵ زاناوی (شوناس)ی دینی، وەکو لە سیستمی دووبەرەکیی کورد و عەجەمدا دەردەبرا، لە بیچمگرتنی قەوارەی گرووپەکاندا هێمانێکی بنەڕەتی بوو. ئەم دووبەرەکییە کە بەگشتی هەندێک پاشگوێ خراوە، بناغەیەکی گرنگ بوو بۆ خۆ جیاوازپێناسەکردنی کورد، بەتایبەت لە ناوچەی دەریاچەی ورمێ.

شیعە و سوننی

خەباتی سمکۆ دابڕانی ئێتنیکی و دینیی زۆر قووڵتر کرد. بە بەهای ئازارێکی گەورەی مرۆڤیش بێت، شۆڕشەکەی هانی سەرهەڵدانی هەستە ناسیۆنالیستییەکانی کوردی دا و دەیەیەکی دوواتر ئەنجامەکەی بوو بە دامەزراندنی حیزبێکی سیاسیی کورد لە نیوەی دووەمی ١٩٤٠ی زایینی و هەروەها دامەزراندنی کۆمارێکی کوردستانی لە شاری مەهاباد. لە نووسینەیلی پەیوەندیدار بەم مژارەوە، پەیوەستبوونی زاناوی کوردی لەگەڵ مەزهەبی سوننیدا سرنجێکی ئەوتۆی بۆ لای خۆ ڕانەکێشاوە. کەمبوونی بەڵگە لە ئاکامی ئەم کەمتەرخەمییەدا تەفسیرکردنی ئەوەی کە چۆن کوردبوون و سوننیبوون لەگەڵ یەک تواونەتەوە، سەختتر دەکات. سەرباری ئەوەش، کاریگەریی ڕەوتی

ماركسیستی لەسەر مێژوونووسیی کوردی، زۆرجار خزمەتی چاوپۆشی لەم بابەتەی کردووە.[٦٦] هەروەها، هەندێک بەڵگەی پچڕپچڕ لە بیرەوەریی شەخسی و گێڕانەوەکاندا هەن، کە پێکەوە، دەتوانن ڕووناکییەک بخەنە سەر پێوەستبوونی ڕەوتە مەزهەبی و ئێتنۆناسیۆنالییەکان لەو سەردەمەدا. لە سەردەمی سمکۆ ئەوانەی لەو هەرێمەدا وەکو عەجەم ناو دەبران، وەکو شیعەش پێناسە دەکران. زۆرینەی ڕەهای خەڵکی کورد لەو هەرێمە سوننی بوون. سوننیبوون و کوردبوون تا ڕادەیەک هاوواتا بوون. شایانی سەرنجە کە یەکینە بە یەکڕەنگەکەی سمکۆ ئاڵایەکیان هەڵکردبوو کە ئایەتی قورئانی «نصر من اللە و فتح القریب»ی (٦١:١٣) لەسەر بوو.[٦٧] ئەو یەکینە چەکدارانە کە ئەو ئاڵایەیان هەڵکردبوو دەچوونە شەڕی هێزەکانی دەوڵەت.[٦٨] هەروەها، ناوی ڕۆژنامەکەی سمکۆ ‹کورد› بوو، لە سەرووی لای ڕاستی بەرگی ڕۆژنامەکە نووسرابوو «مەقالانێک مەنفەعەتی کوردانی تێدابێ وەردەگیرێ.»[٦٩] سەرنووسەری ڕۆژنامەکە مەلایەک بە ناوی محەمەد تورجانی[٧٠]بوو. لۆگۆی ڕۆژنامەکە ئایەتێکی قورئانی (٣:١٠٣) بوو کە ئەمری دەکرد موسڵمانان یەک بگرن و خۆیان دوور بگرن لە تەفرەقە.[٧١] لە یەکێک لە ستوونەکانی ڕۆژنامەکەدا نووسراوە کە «ڕۆژنامە عەجەمەکان ڕووداوەکانی [کوردستان] لەم چوار ساڵەدا بەدرۆ وەکو شەقاوە[٧٢]دەناسێنن.»[٧٣] هەرچەندە جاروبار لە نێوان کورد و عەجەمدا، بەتایبەت لەدژی ئاسوورییەکان[٧٤]، یەکگرتن دروست بووبوو، بەڵام ئاماژەی زۆر هەن کە نیشان دەدەن کورد و عەجەم یەکتریان تەنانەت وکو موسڵمانی ڕاستەقینەش پێناسە نەکردووە.

دووبەرەکیی کوردی سوننی لە بەرانبەر ئێرانی و غەیری کوردی شیعە، دایکۆتۆمیەکی کاریگەر بوو کە هەم کورد و هەم غەیری کورد بەکاریان دەهێنا. بۆیە، هەندێک جار، لەلایەن هەردوو لا، کوردبوون یەکسان بوو لەگەڵ غەیری-ئێرانیبوون، کە جیاوازییە سەرەکییەکەی دابرانی سوننی-شیعە بوو. ‹تەمەدون› ڕووداوێک دەگێڕێتەوە کە کەسایەتییەکی ناسراوی ورمێ بە والیی ورمێ، زەفەرولسەڵتەنە (ظفر السلطنە) دەڵێ کە خۆی لە هێرشبردن بۆ سەر کورد بەدوور بگرێت، چونکە بە باوەڕی وی «کوردەکان چەک و چۆڵی چاکیان هەیە و شوێنی ستراتیژیکیان لە ورمێ داگیر کردووە، لە حاڵێکدا موسوڵمانەکان (شیعەی غەیری کورد) بێدیفاعن، بۆیە، باشتر وایە بۆ پێشگیری لە خوێنڕێژی، تەحەمولی ئەم ئەشرارانە بکرێت.»[٧٥] ئەمە ئاشکرا دەکات، کە بەکارهێنانی ئیسلام لە دژی کورد باو بووە، چونکە کەسانێک کە لە ڕووی سیاسییەوە لە خەڵکی ئاسایی تێگەیشتووتر بوون ئەم دەربڕینەیان بەکار هێناوە. ‹کەسرەوی› ئاماژە بە تێلێگرامێک لە ئەنجومەنی ورمێ (ئەنجومەنی دێمۆکراتەکان کە بەشێک لە بزووتنەوەی مەشرووتە بوو) دەکات کە تێیدا ڕێبازی دژمنایەتیی دینی و ئەوەی کە لایەنەکان چۆن یەکتر وێنا دەکەن، ڕاشکاوانە شی دەکاتەوە. لە تێلێگرامەکەدا هاتووە کە «هەموو دێهاتی دەوروبەری شار[ی ماکۆ] و کۆگا سەربازییەکان [لەلایەن کوردەکانەوە] تاڵان کراون، ٣٥٠ موسڵمان [شیعە] کوژراون و موسوڵمانەکان [شیعەکان] هەموویان چاوەڕێی مردنیانن.»[٧٦] ئاشکرایە کە ئەنجومەنەکە هێرشکارەکان، واتە کورد و عوسمانییەکانی، وەکو موسوڵمان پێناسە نەدەکرد.

لە شوێنێکی دیکەدا، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) ئاماژە بە مەلا عەلییەک دەکات و کاراکتەرەکەی بەپێی لایەنگریی

بۆ کوردان وەکو کەسێک کە هیچ ئینتیمای بۆ ‹نەوعییەتی› خۆی ـ مەبەست ئێرانیبوون بەپێـی مەزهەبی شـیعە ـ نەبێ، پێناسـە دەکات.[٧٧] ئـەم نموونەیە نیشـان دەدات کە کورد وەکو نەوع، یـان رەگەزی ئێرانی نەدەدیتـرا. هەروەهـا، هاودڵیـی شـیعە لەدژی کـوردی سـوننی هەندێک جار بە بەرجەسـتەکردنی هێماگەلێکی تێکەڵاوی شیعێتی و ئێرانێتی بەیان دەکرا. بۆ نموونە کاتێک زیائولدەولەو (ضیاءالدولە) هێرشـی بردە سـەر کورد، موسـوڵمانە شـیعەکانی غەیری کورد چوونە گەڵی و ئەم دروشمەیان بە تورکی ئازەری دەدا: «ئەوانەی لەگەڵمان نەهاتن با شـەرم بکەن لە خودا... گیانمان فیدای شای ئێران، خوێنمان حەڵاڵی دینی ئیسـلام.»[٧٨] هەروەهـا، موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) کە بۆخۆی کاربەدەسـتێکی دەوڵـەت بوو، هیـچ کێشـەیەکی لەگەڵ شـیعێتی وەکـو چەمکێکـی دوژمنکارانە لەدژی کوردبوون و سەربەخۆیی کوردانی نەدەدیت کـە دەڵـێ «بەبـێ لەناوبردنی هەمـوو شـیعەکان لـە ئوسـتاندا، کورد ناتوانن سەربەخۆییەکەیان بەدی بێنن.»[٧٩] ڕاگەیاندنی سمکۆش، کە پاش شکستهێنان بە والیی ورمێ، بڵاو کرایەوە کورد و ئێرانی لە بەرانبەر یەکتر وێنـا دەکات کە دەڵێت «هێزی ناوەندی کوردستان هێرشێکیان کردە ... سەر سپای دەوڵەتی ئێران، کە دوای سێ سـەعات شـەڕی چڕ، [هێزی کوردستان] شکستیان پێ هێنا ... و هێزە ئێرانییەکانیان تەفروتوونا بوون.»[٨٠] ڕۆژنامەکەی سـمکۆ، ‹کورد›یش بە ئاماژە لـە دیکۆتۆمییەکەی کـورد و ئێرانی کۆمەڵێـک زانیاریمان پێ دەدات.

ڕۆژنامەکە بەردەوام باسـی کورد وەکو میللەتێک دەکات و لـە مابەقیی ئێرانیانی جیا دەکاتەوە. بۆ نموونە، باس لەوە دەکات «کـە تا چـوار سـاڵ پێش کـورد لەگەڵ دراوسـێ ئەرمەنی و ئاسوورییەکانیان وەکو برا بوون، کەچی ئێرانییەکان لە هیچ فێڵێک بۆ فریودانی هەردوو میللەت دریغیان نەکرد و وایان کرد کە [دراوسـێکانیان] هەوڵی لە ناوبردنی میللەتی کورد بدەن.»[٨١] هەروەها، ئێرانـی بەوە تاوانبـار دەکات کە بۆ ئەوەی «کورد لە دژی مەسـیحییەکان بوەستێنن، پیلانگێرییان کرد، کەچی ئێستا لایەنگرییان [لـە ئەرمەنی و ئاسـووری] دەکـەن. کە میللەتی کـورد هیچ چارەیەکی نەبوو جگە لە چـەک هەڵگرتـن لەپێنـاو پارێزگاری لە ناموس و شـەڕ لـەدژی ئێرانییەکان و دەرکردنیان لە ژمارەیەک ولایەتی کوردی. بـەڵام، ئێرانییـەکان ڕیاکارانـە [نـاوی] شـەقاوەتی لێ دەنێن.»[٨٢] ئەم نموونانە بە ئاشکرا نیشـان دەدەن کە بە لای کەمەوە ئەو کوردانەی کە چالاکی سیاسـی بوون، خۆیان وەکو غەیری-ئێرانی پێناسە دەکرد. ئایـا ئـەم ئاماژانەی سـەروە لەلایەن هەر گرووپێـک بۆ پێناسـەی ‹ئێمە› و ‹ئەوانی تر› پەیڕەوێکـی گەردوونیـی هەبوو، یان تەنانەت بەپێی سـەردەم و هەلومەرجەکان دەگۆڕدران، پرسـیارێکی لاوەکییە. گرنگ ئەمەیە کـە ئەنجامەکەی ئـەو کەتوارەیە کە هەر گرووپێک لەسـەر بنەمای دابڕانی دینی-ئێتنیکیـی خۆی بە جیاواز پێناسـە دەکرد. ئـەم کەتوارە هەروەها پێشـانمان دەدات کـە خەڵکـی ئـەو سـەردەمە بۆ سەقبەندیی کۆمەڵگا خەیاڵییەکانیان بەپێی سنوورە دینی-ئێتنیکییەکان، چەمکی دین و ئێتنیسیتەیان وەکو هاووتا بەکار دەهێنا.

بەرەو سەربەخۆیی

ئەو نموونانەی سەرەوە هەوڵەکانی سمکۆ بۆ گرێدانی پەیوەندی لەگەڵ غەیری کورد وێنا دەکەن، ئەو هەوڵانەی کە هیچ ئەنجامێکی بەرچاویان بەرهەم نەهێنا. زاڵبوون بەسـەر دابڕانـی نێوان-کۆمەڵگاکانـدا هیچ کاتێک

بەدی نەهات. ساڵی ١٩١٩، سمکۆ باش هەستی بە لاوازیی سەربازیی دەوڵەتی ئێران کردبوو، بۆیە هەنگاوێکی بوێرانەتری لە پلانەکانیدا نا. لە فێڤریەی ١٩١٩دا سمکۆ، ڕێبەرانی کۆمەڵگەی کوردی بە نیەتی تاوتوێکردنی ڕاگەیاندنی دەوڵەتێکی کورد بانگهێشت کرد. بەڵام سەید تەها نەهری، ڕاوێژکارە هەڵکەوتووەکەی، هوشداریی لەسەر هەڵمەتێکی وا دا، کە لەوانەیە هێزە ڕۆژاواییەکان کاردانەوەیان لە دژی هەبێت. نەهری هەروەها لەو باوەڕەدا بوو کە هەڵمەتێکی وا دەیتوانی دەوڵەتی تورک و قاجار بەرەو یەکگرتن دژی جەستە سیاسییە ساواکەی کورد هان بدات.[٨٣]

بۆیە نەهری ئەرکدار کرا بە گەران بە دوای پشتگیریی بریتانیا بۆ دەوڵەتێکی موحتەمەل لە ویلایەتە کوردەکانی تورکیە و ئێران و هەروەها وەرگرتنی یارمەتیی ماڵی و ڕاهێنانی سەربازی لەلایەن بریتانیاوە.[٨٤] ئەوان ئارەزوویان دەکرد کە هیچ نەبێ بریتانیا لەمپەرێک لەسەر ڕێگای سەربەخۆییی دەوڵەتێکی ویناکراوی کورد دروست ناکات.[٨٥] چاوپێکەوتنی نەهری لەگەڵ کاربەدەستانی بریتانی نائومێدییەکی تەواوی لێ کەوتەوە. سمکۆ هەوڵی دا خۆی بگەیەنێتە کاربەدەستانی بریتانیا، بەڵام سوودی نەبوو. چونکە بریتانیاییەکان پێیان وا بوو تاکو سمکۆ سزا نەدرێت «ئەستەمە مەسیحییەکان جارێکی تر بگەڕێنەوە ئەو ناوچانە.»[٨٦] هەڵبەت، کاتێک بینییان دەسەڵاتی سمکۆ فراوانتر بووە، بریتانیاییەکان دەرگای وتوویژیان لەگەڵ سمکۆ کردەوە. سەرەڕای ئەمەش، شکستی سمکۆ بە دەستی «فارسەکان گوشارەکەی [لەناو برد]، و [بوو بە هۆکار کە دەوڵەتی عولیاحەزرەت: بریتانیا] دەستبەجێ چاوپێکەوتنی نێوان سەید تەها و جێگری ئەفسەری سیاسی [لە کوردستانی عێراق] بەدوا بخات.»[٨٧]

کاتێک نەیتوانی هیچ پشتگیرییەکی بریتانیا وەربگرێت، سمکۆ هێرشی بردە سەر زۆربەی شارەکان کە ئەمەش بوو بە هۆی پشتگیریی دەوڵەتی ڕووس و بریتانیا بۆ دەوڵەتی ئێران. هێزی سەربازیی سمکۆ چەندین سەرکەوتنی گەورەی تۆمار کردبوو و کۆنترۆڵی بەسەر چەندین شاری گەورەی ڕۆژهەڵات لە ورمێرا تا بانە مسۆگەر کردبوو. حوکمرانیی سمکۆ تا ساڵی ١٩٢٢ی خایاند، تا بە فەرمانی ڕاستەوخۆی ڕەزاشا، ژێنراڵ جەهانبانی بە سپایەکی ٨٠٠٠ کەسییەوە هێرشی بردە سەر سمکۆ.[٨٨] لەو شەڕانەدا کورد ئازایەتییەکی بێوێنەی نیشان دا. بەپێی گێڕانەوەی حەسەن ئەرفەع، سەرۆکی پێشووی هەواڵگریی سەربازی «سمکۆ ئاغا دە هەزار چەکداری هەبوو.» ئەرفەع شایەدیی لەسەر پابەندی و گیانفیدایی بێسنووری هێزەکانی سمکۆ دەدات کە شەڕەکەیان وەکو هیچ شەڕێکی خێڵەکی نەدەچوو.[٨٩] بۆ نموونە، دەربارەی دوایین شەڕیان بەم شێوەیە دەدوێت:

هێزەکانی کورد بەیانی چوار جار هێرشیان هێنایە سەر ئێمە. ئێمە شۆک بووین کاتێک بینیمان ئیتر لەجیاتی تفەنگ شمشێر و خەنجەر بەکار دێنن. ئەم جۆرە شەڕە بۆ هۆز و خێڵەکان دیاردەیەکی ئاسایی نەبوو ... شەڕەکەی بەرانبەر هێزەکانی سمکۆ لە هیچ شەڕێکی پێشتری دەوڵەت لە بەرانبەر کورد نەدەچوو.[٩٠]

هۆکارەکەی ئەوە بوو، وەکو «ئەرفەع» دادانی پێدا دەنێت، هێزەکانی سمکۆ «بۆ سەربەخۆیی شەڕیان دەکرد.»[٩١] لەم شەڕەدا هێزەکانی سمکۆ تووشی شکستێکی قەرەبوونەکراو هاتن. دوای ئەم شەڕە، سمکۆ ئیتر قەت نەیتوانی جارێکی دیکە هێز و پریستیژی جارانی مسۆگەر بکاتەوە. «شکستی سمکۆ لە هاوینی ١٩٢٢،

ســەرکەوتنی ئەرتەش لە لوڕستان ساڵێک بە دواتر و سەرکوتکردنی شێخ ‹خەزعەل› [لە ئەلئەحواز] لە ساڵی ١٩٢٤دا هەموویان لە شــارە گەورەکانی ئێـران ئاهەنگیان بۆ گێڕان.[٩٢] پاش ســاڵانێک دەربەدەری لە تاراوگە و سەرگەردانی لەسەر سنوورەکانی ئێران و تورکیا و عێراق و پێکدادانی لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەتی ئێران، سەرەنجام سمکۆ بە فریــو کەوتە داو و لە ســاڵی ١٩٣٠ بە شێوەیەکی ناجوامێرانە کوژرا.

گێڕانــەوەی ئێتاتیســت؛ نکۆڵــی و بەرخۆدان

عەباس وەلی گوتەنــی، دەکرێ پەیوەندیی کــورد و دەوڵەت لە بازنــەی «دیالێکتیکی نکۆڵی و بەرخۆدانــدا» کاراکتەریزە بکرێت. بۆچوونی ئێتاتیستیی مێژوونووسی دەربارەی ســمکۆ دەبێ لەناو ئەم دیالێکتیکەدا شــی بکرێتەوە.[٩٣] بــە وێناکردنی «دەوڵەت وەکو تەنیا دەستپێشخەر و بکەری گۆڕانکاری،[٩٤] ویژمانی مێژوونووســیی سەردەست، هەموو خواستە سیاسییەکانی ئێتاتیستی ژێردەست لەژێــر نــاوی نارەزاییــی خێڵەکیــدا ڕەد دەکاتەوە.[٩٥] لە ئاکامدا، ئەم مێژوونووسییە بووە بە درەوشــانەوەی دیالێکتیکی نکۆڵی و بەرخودان و، بەم شــێوەیە، سرووشــتی زاناوخوازی (شوناسخوازی / هەویەتیخوازی) ی ڕاپەڕینەکانی کورد تەنیا بۆ پاشــماوەی تریباڵیزم و عەشــیرەگەری دادەبەزێنێت و هەڵمەتــە ســەربازییەکانی دەوڵەت وەکو ئەرکی چەســپاندنی نەزم و قانوون بەڕەوا دەقەبڵێنێت. شــیکردنەوەی مێژوونووسیی سەردەســت دەربارەی بەرخودانی کورد بە گشتی و خەباتی سمکۆ بە تایبەتی دەکرێ لە ڕوانگــەی نکۆڵی، زاڵیەتــی و بەرگریدا کورت بکرێتەوە.

یەکــەم، لەبەر ئەوەی کــە نکۆڵی لەوە دەکات لــەوەی کە کورد بــەر لە کۆتاییی ســەردەمی ڕەزاخــان داوای دیاریکردنــی مافــی چارەنووســی خۆی کردبێــت. ئەم مێژوونووســییە بــەم شــێوەیە پێداگــری لــە بەرهەمهێنانــەوە و دووپاتکردنــەوەی هۆمۆژێنیتــی (یەکســانی)ی کولتــووری، ڕەگــەزی و تەنانەت زمانیــی کیانی ئێرانی دەکات. لە دەقەکانی دواتریشدا، حوکمڕانیی ســەرەڕۆیانەی ڕەزاخــان وەکــو هۆکاری ســەرەکیی ســەرهەڵدانی ناســیۆنالیزمی غەیری-فارس پێناسە کراوە.[٩٦]

دووەم، بەرخودانــی پەراوێــزەکان بــە گومانــاوی و وەکو ئەنجامی دەســتوەردان و ئاژاوەگێڕیــی دەرەکــی دانــراوە، بۆیە بە ناڕەوا پێناســە کــراوە. لە کۆتاییــدا، ئەم مێژوونووســییە، مەشــرووعیەتی ناوەند لە بەرانبەر هەرجۆرە ئالینگارییەکی ئێتنیکیی پەراوێــزدا دەپارێزێت کە ڕاشــکاوانە، یان وێڕای ئــەوی دیکەی پەراوێزخــراو، وەکو ئاژاوەگێران، تریبالیســتەکان، تاڵانکەران و ئەو بابەتانە پێناسەی دەکات.[٩٧]

وەکو پێشــتر ئاماژە کرا، مێژوونووسیی ئێتاتیســت، دژایەتیی کورد لەگەڵ دەوڵەت وەکــو پێداگری لەســەر عەشــیرەگەری پێناســە دەکات. ئەمە نــە لەبەر ئەوەی کە مێژوونووســیی ناسیۆنالیزمی سەردەست بە جەوهــەر وەکو خێڵگەرایی پێناســە بکات، بەڵکو مەبەستی ئەوە یە ئێتنۆ-ناسیۆنالیزمی کــوردی وەکو دیاردەیەک وێنــا بکات کە ناکرێ هیچ داخوازییەکی ڕاستەقینە و ڕەوای سیاســیی هەبێت. لە ڕوانگەی ئێتاتیستدا، دادنپێدانان بە هەبوونی بەرخودانی کورد بە سیفەتی بەرخودانێکی کوردی (بەو شێوەیە کە ڕەنگ بێت نەتەوەیی بێت) دێتەوە واتای قبووڵکردنــی ناتاکبوونی «نەتەوەی» ئێرانی. لە ســەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا زاراوەی ‹تریبالیســت (خێڵگەرا)› بۆ پێناسەکردنی بزووتنەوەگەلــی دژە-ناوەنــد و ئێتنــۆ-نەتەوەیی لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت

کە ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتووانی کوردیان هەیە، بەکار هێنراوە.

لە وێژمانی دەوڵەتدا «خێڵەکان» بە ئانقەست بەبێ سرنجدان بە شوێن، یان بەو سەردەمەی تێیدا دەژین، بە گشتی وەک خاوەنی تایبەتمەندیی ناساراو، کاراکتەری هاوبەش و ڕێبازی هاوشێوەی ڕەفتاری پێناسە دەکرێن.[٩٨] ئەم فەرافکەنییەی تریبالیزم و عەشیرەگەری بۆ ڕابردوو، ئیعتبارێکی زۆری وەدەست هێناوە و وەکو پاواسێک بۆ هێزی کۆلۆنیال لە بەرانبەر ئالینگارییە خۆجێییەکان پرۆپاگەندەی بۆ کراوە.[٩٩] وێناکردنی ئەم بزووتنەوانە وەکو خێڵگەرا، لە پراکتیکدا شەرعیەتی بەخشیوە بە توندوتیژیی دەوڵەتی. وەکو لێکۆڵەری ئێرانی، کاوە بەیات، ئاماژەی پێ دەکات، سیاسەتی «یەکجێنشینکردن، کە لە لورستان، فارس، ئازەربایجان و خۆراسان لە ساڵی ١٩٣٣ تا ١٩٣٧ پەیڕەو کرا، فۆرمێکی زۆر دڕندانە و لە هەندێک حاڵەتدا ژێنوسیدی (گەلکوژی) هەبوو.»[١٠٠]

مێژوونووسی ناسیۆنالیستی فارس بە بیرەخنە وێژمانی تریبالیزمی دەوڵەتیی بەکار هێناوە. ئەم مێژوونووسییە بەرهەمی ئێلیتێک (نوخبەیەک)ـە کە بۆ ئەو «بنیاتنانەوەی ئۆتۆریتەی دەوڵەتی مەرکەزی بەسەر وڵاتدا» لە هەموو شتێک گرنگتر بووە، ئەولەویەتی یەکەمی کۆتاییهێنان بە کەتواری نیمچە-سەربەخۆ و ئۆتۆنمیی هۆز و دەسەڵاتە لۆکاڵییەکان بووە.»[١٠١] ڕێگەدان بە دادنپێدانانی زاناوی جۆراوجۆر لە میانەی نووسینی مێژوودا وەکو مەترسی بەسەر هۆمۆژەنیتە و تەکرەنگیی کیانەکە پێناسە دەکرێ. لە وێناکردنی ناسیۆنالیستیدا، تریبالیزم وەکو بەرچەسپێکی سووکخستنەوە، بەبێ جیاوازی بۆ هەموو ڕەفتار و بۆچوونێک کە زاناوێکی نەخوازراو دەردەبڕێ، بەکار هێنراوە. ئەو کۆمەڵگایانەی کە سەرچاوەی جیاواز و فرەچەشنی زاناوییان دەردەبڕی، لە گێرانی ڕۆڵێکی بنیاتنەر لە نەتەوە-دەوڵەتدا ڕێگرییان لێ دەکرێ. وەک کاوەی بەیات دەڵێت:

«لە سەردەمێکدا کە شەڕ بۆ دەوڵەت هەلی ڕەخساند کە هەم بە مۆنۆپۆلیزەکردنی زۆرەملێ و هەم بە پێداگری لە ڕەوایەتی وەکو تەنیا بکەری توانا بۆ پاراستنی یەکێتیی وڵاتەکە، هەڵمەتە دژە-هۆزەکانی ڕەزاشا وەکو پێداگری لە زاڵبوونی دەوڵەت بە سەر کۆمەڵگادا، دەورێکی جەوهەری و چاوپۆشیلێنەکراوی لە هەڵمەتی دەوڵەتسازیدا دەبینی.»[١٠٢]

وەکو لە سەرەتادا ئاماژەی پێ کرا، ئامانجی من لێرەدا ڕیزبەندیی ئەخلاقیی فۆرمە جیاوازەکانی ناسیۆنالیزم نییە کە وەکو چاک، یان خراپ، پۆلێنیان بکەم. هەوڵی من تەنیا ئەوەیە کە ڕاڤەی بکەم مێژوونووسی چۆن بیچم بە هاوتەونە کۆمەڵایەتی-سیاسییەکانی ناسیۆنالیستە ڕکابەرەکان لە ئێران دەبەخشێت. هەروەها من هۆکار دێنمەوە بۆ ئەوەی کە سەرهەڵدانی سمکۆ نە دەکرێ وکو کێشەیەکی ئەمنی، نە دەشکرێ تەنیا وەکو خۆراگرییەکی تریبالیست لە دژی سیاسەتی مۆدێرنیزەکردنی دەوڵەت شرۆڤە بکرێت. درککردنی ناکۆکی لە نێوان کورد و دەوڵەت وەکو ناکۆکی لە نێوان مۆدێرنێتە و پێش-مۆدێرنیتە، مۆدێرنیتەی ئێتاتیست دەخاتە خانەی دەرەوەی وێژمانی دەسەڵات و هێز. هەروەها گرنگە ئاماژەی پێ بکرێت کە «وێژمانی لەهۆزکردنەوە» پاتکردنەوەی هەمان مێکانیزمە کە لایەنگرانی کۆلۆنیالیزم بۆ ئاماژەیان بە وێژمانی ڕۆشنگەریی ئەورووپایی و بۆ بەرەوادانانی میسیۆنی شارستانیکردنیان بەکار دەهات.»

دەبێ ئەوەش دووپات بکرێتەوە کە مێژوونووسیی ئێتاتیست بۆچوونێکی

تەکفۆرم دەربارەی بەربەرەکانیی ئەتنیکی لە دژی دەوڵەت نیشان دەدات و ئەوان وەکو یاخیبوون (ی عەشایری) کاراکتەریزە دەکات. بۆ نموونە، مێژوونووسی ئێرانی، موجتەبا بۆرزوویی، دەڵێت: «هەموو سەرچاوە فارسییەکان بەبێ کەموکووڕی، سمکۆیان نەک وەکو ڕابەرێکی ناسیۆنالیستی کوردی ئێران، بەڵکو وەکو سەرۆکعەشیرەتێکی تاڵانچی و ڕێگر ناساندووە.» کاراکتەریزەکردنی بۆرزوویی، تەنانەت بە سمکۆ سنووردار نابێت. بۆرزوویی کۆمەڵگای شکاک بە تەواوەتی وەکو «ڕێگر و تاڵانچی» وێنا دەکات.[۱۰۳] لە بەردەوامیی بۆچوونەکانیدا دەڵێت: «شیکردنەوەی وردەکارییەکانی [سمکۆ] و کەسانی ژێر ئەمری، ئەم ئیدیعایە دوویات دەکاتەوە.»[۱۰۴] هەڵبەتە ‹بۆرزوویی› یەک لێکۆڵینەوەی کوردییش لەسەر ئەم مژارە بەکار ناهێنێتەوە. ئەم بۆچوونە بەرانبەر بەرخودانی پەراوێزەکان لە دژی دەوڵەت لە لێکۆڵینەوەکانی زۆربەی ڕۆشنبیر و مێژوونووسی بەرجەستەی فارسدا دیارە، کە وەکو میهرداد برووجێردی شی دەکاتەوە، لە ڕاستیدا «دەوڵەتمەداری ڕۆشنبیر»[۱۰۵] بوون. ئێنتەلیجەنسیای فارس زۆربەی جارەکان نزیک دەسەڵاتی دەوڵەت بوون و پشتگیریان لە دەوڵەت لە بەرانبەر بزووتنەوە سیاسییەکانی دژە-ناقەند دەکرد، بۆیە زۆرجار پلاتفۆرمی ناسیۆنالیستی [فارسی] سەید زیاء و ڕەزاخان، زەرووەتی دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێزیان پەسەند دەکرد.»[۱۰۶]

ئێنتەلیجەنسیای فارس یان چالاکانە بەشدارییان لە میسیۆنی خۆ-شارستانیکردنی دەوڵەتدا دەکرد، بە تایبەت لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠ تا ١٩٤١، یان لایەنگری سەرسەختی ئەم میسیۆنە بوون. ئەوەی مێژوونووسی بواری ئێران، ستێفەنی کرۆنین، وەکو «ئەنجامی جەختێکی زۆر لەسەر سیاسەتی باڵای ئێلیتی شاری [ناوەند][۱۰۷] بەهۆی ناهاوسەنگی لە لێکۆڵینەوە کۆنەکان»دا شی دەکاتەوە نیشاندەری مەیلی لایەنگریی دەوڵەت لەلایەن ئێلیتی فارسەوە بووە. ئێتنیسیتەی باڵادەست کە دەوڵەت وەکو بکەری هەموو جۆرە گۆڕانکارییەک دەبینێت و، ئێتاتیسم (دەوڵەوتگەرایی) لەگەڵ پێشکەوتن هاوپێناسە دەکات، بە شێوەی سیستماتیک ئەخلاقیک دەخوڵقێنێت کە وێنەی ئایدیالی و دزێوی خۆی پێک دەهێنێت.[۱۰۸] لەسەر ئەم ڕێبازە بەلای یەکینەکانی لایەنگری دەوڵەتەوە، ناسیۆنالیزمی باڵادەست وەکو «چاک»، یان لە خۆیدا ئایدیال و، ئەوانی دیکە بە نەخوازراو و پاشماوەی ڕابردوو و کۆسپ لە بەرانبەر پێشکەوتنی وڵاتدا وێنا کراون. کریستۆفر هیوستن، لێکۆڵەری بواری کوردناسی، ڕاست دەکات کە دەڵێت: ناسیۆنالیزم (چ ناسیۆنالیزمی باڵادەست بێت و چ ناسیۆنالیزمی ژێردەست) فەزیلەت (سەریەتی)ی نوێ دادەهێنێت. وێژمانەکانی لەسەر زاناوی کوردیش لەگەڵ خۆیاندا ڕەهەندێکی ئێتیکیان هەیە کە بەشێکیان لەسەر بنەمای سووکایەتی و هاوچەشنی بنیات نراون.[۱۰۹] بەڵام، لە نێوانیاندا جیاوازییەک هەیە؛ ناسیۆنالیزمی باڵادەست «دەتوانێ فەزیلەتەکان بەیاسایی بکات.»[۱۱۰] لە کاتێکدا ناسیۆنالیزمی ژێردەست لە ناخی خۆیدا وەکو قرێژ وێنا دەکرێت، ناسیۆنالیزمی باڵادەست ـ لە ڕێی یاسا و دەزگا حکومییەکانەوە ـ لە چوارچێوەی کولتوور و زمانی حاکمدا سووژەی نەتەوەیی خۆی دەخوڵقێنێت.

لە زۆرێک لە بەرهەمە گرینگەکانی مێژووی فارس وەکو بەرهەمەکانی مێژووناسی بەناوبانگ «ئەحمەد کەسرەوی»دا، وشەی «کورد» بە دەستەواژەگەلی وەکو تاڵانکەر، ئاژاوەگێر (آتش‌افروز) و ئەشرار (اشرار،[۱۱۱] کە واتایەکی بەهێزی دینیی هەیە) وەسف

کراوە. هەموو ئالینگارییەکی بەرانبەر دەوڵەت بە گشتی وەکو «ئەشرار» پێناسە کراوە. لە چاوی ڕەزاخان و ئێلیتی فارسدا، ڕابەرە "ناوچەییەکان" و «هێمانە نەریتییەکان» وەکو خانەکانی بەختیاری و شێخ خەزعەلی موعەممەرە، نە تەنیا لە دەرەوەی کۆنترۆڵی ناوەندا بوون، بگرە بە «کۆسپ و ئاستەنگ لە بەرانبەر دەستکەوتەکانی مۆدێرنیتە و یەکێتیی نەتەوەییدا هەژمار کراون ... ئەوان بەردەوام وەکو ستوونی پێنجەم (تابووری پێنجەم) دەوریان گێڕاوە و مەترسییەکی هەمیشەیی بوونە لەسەر یەکپارچەیی و سەربەخۆییی سیاسیی دەوڵەتی ئێران.»[١١٢] ئینتەلیجەنسیای لایەنگری دەوڵەت بە بەردەوامی دژبەرانی سیاسیی «ناوچەیی» وەکو مەترسیی ئەمنی لەسەر یەکێتیی نەتەوەیی دیتووە.[١١٣] چاوخشاندنێکی خێرا بەسەر چاپەمەنیی ئەوکاتەدا ئاشکرا دەکات کە ئێلیتی فارس تەنانەت داکۆکییان لە حاشاکردنی دادگا نمایشییەکانی ئەو کەسانە دەکرد کە بەرەنگاری دەوڵەت دەبوونەوەو و سەرەڕای هەندێک تێبینی، ئەوان، بە گشتی ڕەزاخانیان وەکو «دواشانس بۆ پاراستنی یەکێتی و سەربەخۆییی ئێران»[١١۴] وێنا دەکرد.

خەباتی سمکۆ و ئاکتۆرەکانی هاوشێوەی لە بەستێنی ئەمنیەتی نەتەوەییدا هەمیشە بە شێوەیەکی نێگاتیڤ تاوتوێ کراون. ئەم دژبەریەی پەراوێز وەکو یاغی و مەترسیدار وێنا کراون کە ئامادەن بۆ ئەوەی بێگانە بۆ مەرامی خۆی بەکاریان بێنێت و دژی یەکپارچەیی وڵات پیلانگێڕی دەکەن. ئەم دەربڕینەی محەمەد تەقی بەهار، مێژووزان، شاعیر و فەرهەنگنووسی بەناوبانگی ئێران، نموونەیەکی بەرجەستەیە کە ئەوان چۆن ئەو کەسانەیان وێنا کردووە. بەهار دەڵێت:

«لە زەمانی کۆنەوە، «ئەشرار»ی کورد وەکو شێخ عوبەیدوڵلا، هەمزاغای شکاک و هەموو ئەندامانی دیکەی ئەو هۆزەی ناوبرا وەکو سمایل ئاغا یاغی بوونە، بەڵام بەردەوامیی هێزی دەوڵەت خۆی لە خۆدا، ئەوانی سەرکوت کردووە و تێکی شکاندوون. دیارە لە هەر وڵاتێک سرووشتییە کە دەوڵەت بەسەر دەستەی یاغیبووی هۆز، یان گەلانی ناوچەییدا زاڵ بێت، چونکە هێزی دەوڵەت بەردەوامیی هەیە، سەرمایەکەی زۆرترە؛ بە پێچەوانەی هێزی یاغیبوو کە هەم خۆی سنووردارە، هەمیش سەرمایەکەی کەمە.»[١١۵]

پاش بەدناوکردنی کەسانی ناوبراوی سەرەوە، «بەهار» بەبێ ئەوە سرنج بداتە جیاوازییە زەمەنییەکان و هاوتەونە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیان، هۆکارێکی دیکە بۆ سەرهەڵدانەکانیان دەبینێتەوە: گەلەکۆمە و ئاژاوەگێڕیی بێگانە. مەنتقی تەلویحی دەقی مێژوونووسیی باڵادەست ئەمەیە: ئەگەر لەبەر سرووشتی یاغییان، یان لەبەر فیتنەی بێگانە نەبێ، بۆ دەبێ خەڵکی پەراوێزەکان لە دژی «دەوڵەتی خۆیان» یاغی ببنەوە؟ ناتوانێ دادان بە بوونی مۆتیڤاسیۆن و ئەنگێزەی خۆ-ناسێنی نەتەوەییی کورددا بنێت، چونکە خۆ-ناسێنی نەتەوەیی لەگەڵ "سرووشتی لادەری تریبالیست" یەک ناگرێتەوە. ‹محەمەد تەقی بەهار› هەبوونی هەرجۆرە مۆتیڤاسیۆنێکی سیاسی لە پشت بزووتنەوە و داخوازییەکانی سمکۆ ڕەد دەکاتەوە. بەهار ئیدیعا دەکا کە:

ئیسماعیل ئاغا یەکێک لەو یاغییانە بوو کە لەوانەیە لەلایەن بێگانەکانەوە هان درابوو. لەوانەیە موبالیغە نەبێ ئەگەر بڵێین هەندێک لە ئەفسەری ئەرتەش کوشتنی [سمکۆیان] دوا خست، چونکە یان سەر بە بێگانە بوون، یانیش ئەویان وەکو کاڵای بازارکردن بۆ بەرژەوەندیی شەخسیی خۆیان بەکار دەهێنا.[١١۶]

ناسیۆنالیستە فارسەکان، کە زۆرجار

له کاری سەربازییەوە بۆ ئینتەلیجەنسیا هەڵکشابوونەوە، بە گشتی شۆڕشی سمکۆیان وا وێنا کردووە کە هیچ ڕەهەندێکی جیددیی سیاسیی نەبێت. بە پێچەوانەوە، کرداری سمکۆیان بە "سرووشتی یاغیگەرانەی" خەڵکی ئەو ناوچانەوە بەستووەتەوە. سرنجراکێشە کە ئەم بۆچوونە لەمەڕ بەرخودانی پەراوێزەکان ئەوەندە پێداگرە کە ئێستاش لە ئێران بووە بە بنچینەی مێژوونووسی. مێژوونووسی ئێرانی، ئێروەند ئابراهامیان، گاڵتە بە سەید جەعفەر پیشەوەری دەکات کە فیرقەی دێمۆکراتی ئازەربایجانی دامەزراند و ڕابەرایەتیی کرد. ئابراهامیان لەو بوچوونەدایە کە «پیشەوەری لەپڕدا «ڕەگە»[١١٧] ئازەرییەکەی خۆی دیتەوە و تازە بۆی دەرکەوت کە زێدەکەی، ئازەربایجان، لە مێژەوە لە ‹مافە نەتەوەییەکانی› بێبەش کراوە. «سەرهەڵدانێکی» هاوتەریب لە کوردستانەکەی دراوسێیی رووی دا.»[١١٨] ئەم وەسفەی ئابراهامیان گوێ ناداتە هەستی غەدرلێکراوی کە لەلای ئازەرییەکان پەیدا بوو. ئازەرییەکان ڕۆڵێکی سەرەکییان لە سەرکەوتنی شۆڕشی مەشرووتەی ئێران لە ساڵانی ١٩٠٥ ـ ١٩٠٧دا گێڕا. بەڵام پاش ئەوەی ڕەزاشا دەسەڵاتەکەی مسۆگەر کرد، ئەوان بوون بە یەکەم قوربانیی سیاسەتی هەڵاواردن و قەدەغەی زمان. ئابراهامیان بەبێ ئەوەی سرنج بداتە هەبوونی پشتگیرییەکی جەماوەری بۆ قەزیەی ئازەری، بە نادیدەگرتنی مێژوویان، پلار دەهاوێژێتەوە پیشەوەری کە گویا ئازەریبوونی خوی بۆ بەرژەوەندیی تاکەکەسی بەکار هێناوە، یان بە هاندانی هێزێکی دەرەکی، واتە ڕووسەکان، دەستی بەم هەڵمەتە کردووە. بە هەمان شێوە، پێکهاتەی خێڵەکی، کە گویا موستەعیدی دروستکردنی ڕێگری بوو لە کۆمەڵگادا، تا ئێستاش وەکو هاندەری سەرهەڵدانی سمکۆ دەبیندرێت. بۆ نموونە لە گێڕانەوەی زاڵدا تەنانەت ئێستاش «بزووتنەوە ڕزگاریخوازانەکەی کورد... ڕەگ و ڕیشەی لە شێوەی ڕەفتاری نامۆدایە. [هەرچەندە] بە گشتی وازیان لە کولتووری سیاسی و نەریتی بیگرەوە و تاڵانی بکە هێناوە، بەڵام [ئەو کولتوورە] هێشتا دەورێکی بنەڕەتیی لە سیاسەتی دووبەرەکیەتی و نامۆی ئەواندا هەیە.»[١١٩]

ئەنجام

لە کۆبەندییەکی گشتیدا، مۆتیڤە ئێتاتیستەکان ڕەوتی مێژوونووسیی ئێرانییان دیار کردووە. بە بۆچوونی «بنانی»، هەڵمەتی ڕەزاشا لە دژی هۆزەکان و ئەجێنددا ناسیۆنالیستییەکەی «زۆربەی ئیلهامی لە ئینتەلیجەنسیا وەردەگرت [کە هەڵمەتی ئەویان] هان دەدا و پشتگیرییان لێ دەکرد و کردەوەکانی لەلایەن زۆرینەی چینی ناوەراستی شاری، کاربەدەستانی حکومی، ئەفسەرانی ئەرتەش، کەسانی پرۆفیسیۆنەل و خوێندکارانەوە پەسەند دەکرا و چەپڵەی بۆ لێ دەدرا.»[١٢٠] وەکو زۆربەی مێژوونووسیی ئێتاتیستی، مێژوونووسیی فارسییش بە شێوەیەک نووسراوە کە خزمەت بە پرۆژەیەکی ناسیۆنالیستیی فارس و بەرژەوەندیی کۆمەڵگای باڵادەست بکات. ئەو چەشنە مێژوونووسییە، ناسیۆنالیستە ڕکابەرەکان وەکو گرووپی ڕێبڕ و بەکرێگیراوی بێگانە کە هیچ داخوازییەکی ڕەوای سیاسییان نییە و شیاوی حوکمی لەناوبردنن، پێناسە دەکات و بەم شێوەیەی نکۆڵی لە ڕەوایەتیی سیاسییان دەکات. سرینەوەی هەستی ناسیۆنالیستیی کورد لەو هاوتەونەدا تەنیا لەپێناو گرنگیی ناسیۆنالیزمی گرووپی باڵادەست نییە، ئەمە هەروەها شیاوی سرنجی ئاکادێمیکیشە، چونکە ئەم سرینەوەیە خزمەتی بە بێدەنگکردنی

هەندێک لایەنی ڕابردوو لەلایەن دەوڵەت و بەردەوامیی پراکتیکی سەرکوتکردنی گرووپەکانی ژێردەستەکان دەکات.[١٢١] بۆیە، مێژوونووسیی ئێتاتیست لە وێناکردنی سمکۆدا، لە باشترین حاڵەتیدا، شێواندنە. سمکۆمان، وەکو کەسێکی کە هیچ ئاواتێکی سیاسیی نەبێ پێ دەناسێت. چیرۆکی ژیان و خۆسپاردەییی سمکۆ بۆ کولتوور و هەڵمەتی پەروەردەی کوردی، بەتایبەت پەرەپێدان بۆ خوێندەواریی کوردی، ئەمە دەخاتە ڕوو کە شۆرشەکەی بەرگری لە بەرانبەر مۆدێرنیتە، یاسا و ڕێسا نەبوو. بەڵکو ددانپێداهێنان بەو ڕاستییەیە کە ئامانجە سیاسییەکانی سمکۆ، ویژمانی دەوڵەت بۆ هاوچەشنکردنی «نەتەوە»ی لە بواری زمان و کولتووردا دەبردە ژێر پرسیار. بۆیە لە گێڕانەوەی فەرمیدا، سمکۆ و کوردەکان وەکو «تالانکەری خوێنخۆر،»[١٢٢] کە جگە لە تالان و ماشینەوە هیچ ئامانجێکیان نەبووە، وێنا کراون. لە ئەم ڕێبازەی مێژوونووسیدا، پەیوەندیی ئالۆزی ئەتنیکی و دینی وەکو هۆکاری لواو بۆ بەرهەڵستبوونەوەی پەراوێز بە تەواوی سڕاونەتەوە.

*.https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00263206.2017.1341409

پەراوێز

1. Partha Chatterjee, The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), 6.
2.. David McCrone, The Sociology of Nationalism: Tomorrow›s Ancestors, International Library of Sociology (London; New York: Routledge, 1998), 44.
3.. Cf. Kaveh Bayat, "Riza Shah and the Tribes: An Overview" in Cronin, Stephanie. (ed.) The making of modern Iran: state and society under Riza Shah 1921–1941. London: Routledge Curzon, 2003.
4.. M. Yegen, 'The Turkish State Discourse and the Exclusion of Kurdish Identity', Middle Eastern Studies Vol.32, no.2 (April 1996), pp.216–29
5. Quoted in N. Wayne, Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State (New York: Oxford University Press Inc. 2006), 26.
6. Cf. Benedict Anderson, Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, Rev. and extended ed. (London, New York: Verso, 1991).
7. Cf. David McCrone, The Sociology of Nationalism: Tomorrow's Ancestors, International Library of Sociology (London and New York: Routledge, 1998), 11–17.
8. Dipesh Chakrabarty, Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (Princeton: Princeton University Press, 2000), 7.
9. Cf. Abbas Vali, Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Kurdish Studies Series (Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2003).
10. For more on this see Kamal Soleimani, Islam and Competing Nationalisms in Middle East (Forthcoming, Palgrave).

١١ . هەمان سەرچاوە.

١٢ . هەمان سەرچاوە.

١٣ . بەراوردبکە لە بۆرزوویی، بررسی اوضاع سیاسی کردستان از سال ١٢٥٨ – ١٣٢٥، تهران، فکر نو، ١٩٩٩؛ محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، تهران: شرکت سهامی کتاب جیبی، ١٩٧٩؛ ا. کسروی، تاریخ هجده سالهء آذربایجان، ج ١-٢، تهران: مطبعه طلوع، ١٩٣٤.

١٤ . بۆ وردەکارییەکانی کێشەکە بڕوانە: م. تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، رضائیه، موسسه متبوعاتی، ١٩٧١، ص ٣٣٤-٣٣٥

١٥ . بەڵگەکانی وەزارەتی دەرەوە، وەرگێڕاو لە بۆرزوویی، لا ١٥٠.

16 . Cf. R. Olson, The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925
(Austin: University of Texas Press, 1989).

١٧ . م. ر. هاوار، سمکۆ؛ ئیسماعیل ئاغای شکاک و بزووتنەوەی نەتەوایەتی کورد، ستۆکهۆلم: چاپخانەی ئاپێک، ١٩٩٥، لاپ ٢٥٩-٦٤

١٨ . هەمان سەرچاوە، لاپ ١٥٠.

١٩ . هەمان

٢٠ . بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە: جەلیلیَ جەلیل، نهضة الکراد الثقافیة و قومیة فی نهایة القرن التاسعة و بدایة العشیرین، نازی فرد (وەرگێڕ)، بەیرووت: دارالکتاب، ١٩٨٦، لاپ ١٧٨ – ٨١.

٢١ . هەمان سەرچاوە.

22 . See M.A. Reynolds, The Ottoman-Russian Struggle of Anatolia and the Caucasus, 1908–1918 (Unpublished PhD dissertation, Princeton University, 2003), pp.118–23.

٢٣ . بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە: هاوار، لا ١٦٣ – ٦٨، و ح مەدەنی، کورد و ستراتیژی دەوڵەتان، ب ٢، ستۆکهۆلم: سپارتریک، ٢٠٠١، لاپ ٥٥-٦.

24 . E. Naby, 'The First Kurdish Periodical in Iran', Journal of Kurdish Studies Vol.20, nos.1&2 (2006),

pp.215–33. http://www.aina.org/reports/fkpir.htm. Last accessed: 10 November 2016.

۲۵ . تمدن، ۳۷۰ -۳۷۱.

۲۶ . مەدەنی، لا. ۵۲.

۲۷ ا. علی، دراسة فی الحركة الكردية المعاصرة، (۱۸۳۳ – ۱۹۴۶)، (اربیل:مكتب التفسیر، ۲۰۰۳)، لاپ ۳۴۳.

۲۸ . هاوار، لا. ۱۶۸.

29 . Reynolds, pp.120–22

30 . Cf. M.T. Sorgun (ed.), Ittihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş, Kutulamare Kahramanı

[لــە ئیتیحــاد و تەرەقییەوە تا کۆمار: شــەری بێکۆتایــی], Halil Paşa'nın Anıları Istanbul: 7 Gün Yayınları, 1972),) p.60.

۳۱ . تمدن، لا. ۳۲۲.

32 . F. Hasangoli, 'Simko' (Unpublished MA thesis, 2011), p.14.

۳۳ . تمدن، لا. ۳۷۱. .

۳۴ . بەراوردبکە لەگەڵ بەڵگەکانی ئارشیڤی نەتەوەیی ئێران، فایلی ۲۴۰۰۰۳۹۰۵، ژمارە ۲۸۶۴. ۱۹۶۰.

۳۵ . کریس کۆچێرا، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد، وەرگێری ابراهیم یونسی، (تهران: چاپ نگاه، ۱۹۹۴). لاپ ۶۴.

36 . Hasangoli, Simko, p.37.

۳۷ . تمدن، لا. ۳۲۲.

۳۸ . کسروی، بەرگ ۲، لاپ ۸۳۰.

39 . Banani. A, The modernization of Iran, Stanford University Press, p.39.

40 . Zirinsky, p.5.

۴۱ . زۆر راپۆرتی دیکە ژمارەی هاوشــێوە پیشــان دەدەن، بروانە:

W. Jwaideh, The Kurdish National Movement: Its Origins and Development (Syracuse: Syracuse University Press, 2006); K.M. Ahmad, Kurdistan During the First World War (London: Saqi Books, 1994); M.T. O'Shea, Trapped Between the Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan (New York: Routledge, 2004), p.100.

42 . Zirinsky, p.8.

۴۳ . هەمان سەرچاوە.

۴۴ . برزویی، لا. ۱۶۳ – ۶۳.

۴۵ . Zirinsky, p.۱۰.

46 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/145. No. CXXVIII. July 10,
1919, p.4.

47 . See a letter by T.E. Allen to the Secretary of State. Project. Tehran Persia. No. 402. Jun 12, 1918.
Gomidas Institute Armenian Genocide Documentation.

۴۸ . هەمان سەرچاوە.

۴۹ . بروانە علی، لاپ ۳۶۲ – ۷۱.

۵۰ . مارا به این حال انداخته

۵۱ . کسروی، بەرگ ۲،. لا. ۲۷۲.

52 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/145. No. CXXY. June 19,
1919, p.245.

۵۳ . هەمان No. CXXVIII. July ۱۰, ۱۹۱۹, p.۴.

۵۴ . تمدن، لا. ۳۲۲.

۵۵ . هەمان سەرچاوە.

56 . The national archives, Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB/24/129. Not 4 5. November 2, 1921, p.574.

۵۷ . علی، لاپ. ۳۴۴. .

۵۸ . بروانە: ر.ک. معتمدالوزراء، ارومیە در جنگ عالمسوز: از مقدمە نصرا تا بلوای اســماعیل آقا (۱۲۹۰ – ۱۳۰۰) (تهران: نشر شیرازە، ۱۹۹۰). بیرەوەرییەکانی موعتەمیدولوزەراء (معتمدالوزراء) بەشــێکی سەرەکیی ســەرچاوەکانی کەسرەوی بوو بۆ نووسینی کتێبی "تاریخ هجدە سالە آذربایجان".

۵۹ . علی اکبر درخشــانی، از جنگ‌های گیلان و لرستان تا واقعە آذربایجان، (مریلند: ایران‌بوکس، ۱۹۹۴)، لاپ. ۱۵۳

۶۰ . معتمدالوزراء، لاپ. ۳۳۹.

۶۱ . هەمان سەرچاوە.

62. Zirinsky, p.2.

۶۳ . معتمدالوزراء، لا. ۳۴۰ – ۴۱.

۶۴ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ۳۳۴.

۶۵ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ۲۴۴.

۶۶ . بەپێی زانیاریی من، قاســملوو تەنیا کەســێک بوو کە ئاماژە بەم کێشــەیە کردووە، هەرچەند کورت بێت. بــۆ وردەکاری بروانە: کوردســتان و کــورد: لێکۆڵینەوەی سیاســی و ئابووری. (ســوێد: چاپخانەی ئەرزان، ۲۰۰۰). .

۶۷ . معتمدالوزراء، لا. ۵۰۲.

۶۸ . هەمان سەرچاوە.

۶۹ . بەراوردبکــە لەگــەڵ رۆژنامەی ‹کــورد›. ژ ۳. (۲۳ ژوئیەی ۱۹۲۲).

۷۰ . تمدن، لاپ. ۳۷۱.

۷۱ . هەمان سەرچاوە.

۷۲ . شــقاوة (لەهەڵەدابوون) زاراوەیەکی دینییە، کە هەم دەوڵەتی تورک و هەم فارس بۆ ئۆپۆزیسیۆنی کورد بەکاریان هێناوە. بۆ نموونە لە ئایەتی قورئانی () دەنووســرێت: مَن اَضَلُّ مِمَّن هُوَ فِی شِقَاقٍ بَعِیدٍ : "کێ دەتوانێ لەو کەســەی کەوتبێتە هەڵەیەکــی قووڵ، زیاتر لە رێگای [راست] دەرکەوتبێ؟›

۷۳ . رۆژنامەی ‹کورد›، ژ ۳، ۲۳ ژووئیەی ۱۹۲۲.

۷۴ . تمدن، بەرگ.

۷۵ . هەمان سەرچاوە. لاپ ۳۲۴.

۷۶ . کسروی، بەرگ ۱، لاپ. ۴۲۵.

۷۷ . معتمد الوزراء، لاپ. ۴۹۵.

۷۸ . کاویانپوور، ل ۱۶۱، «اللە دن اوتانســین قالانلار گری، جانمیز فدا شاە ایرانا، قانمیز حلال دین اسلاما.»

۷۹ . معتمد الوزراء، لاپ. ۵۱۲.

۸۰ . هەمان سەرچاوە.

۸۱ . رۆژنامەی کورد، ژ. ۳. (۲۳ ژووئیەی ۱۹۲۲).

۸۲ . هەمان سەرچاوە.

۸۳ . علی، لاپ. ۳۴۶.

۸۴ . هەمان سەرچاوە.

٨٥ . هەمان سەرچاوە، لاپ. ٣٤٧. .
86 . The National Archives. Eastern Reports. Catalogue Reference: CAB /24/145. No. CV. January 30,
1919, p.182.
٨٧ . هەمان سەرچاوە,. CAB/24/157. No. 78. September 13, 1922, p.164.
88 . Arfa□, p.81.
٨٩ . هەمان سەرچاوە، لا. ٨١ – ٩.
٩٠ . هەمان سەرچاوە.
٩١ . هەمان سەرچاوە.
92. K. Bayat, ‘Riza Shah and the Tribes: An Overview’ in Stephanie Cronin (ed.), The Making of Modern
Iran: State and Society under Riza Shah, 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.228.
93 . A. Vali, ‘The Kurds and Their “Others”: Fragmented Identity and Fragmented Politics,’ Comparative
Studies of South Asia, Africa and the Middle East, Fall Vol.18, no.2 (1998), pp.82–95.
94 . Cronin, p.3.
٩٥ . بەراورد بکە لەگەڵ "برزوئی، بهار، کسروی".
٩٦ . بەراورد بکە لەگەڵ برزوئی، لا. ٢١۶. کەسرەوی سەرەڕای ئەوەی کە سمکۆ وەکو دڕندە و سەرەتایی دەبینێت، بەڵام لە هەمان کاتدا بە جوداخوازی تاوانباری دەکات. تاریخ هجده ساله آذربایجان. بەرگ ٢. لا. ٨٣٠.
٩٧ . "اشــرار" (کۆی وشەی شــر، لە قورئاندا دژواتەی «خێر» واتە چاک). ئەم وشــەیە تەنانەت پاش شۆڕشــی ئیسلامیش لە وێژمانی فەرمیدا بۆپێناسەکردنی ئۆپۆزیســیۆنی کوردی بەکار دێت. شایانی بەبیرهێنانەوەیە کە ڕاگەیاندنی یەکەمی جیهادی ئایەتوللا خومەینی لە دژی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی ڕۆژهەڵاتی کوردســتان فەرمانی "پاککردنەوەی هەرێمی کوردســتان لەو ئەشرارانە" بوو. صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای امام خمینی / تهیه و جمع‌آوری مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اســلامی، جلد ١٢ (تهران: وزارت ارشــاد اسلامی، ١٣۶۴)، لاپ. ٢٩٢.

٩٨ . هەڵبەت تا ئێستا دەوڵەت تەحەمولی هەبوونی هەندێک هێمانی "خێڵەکی" دەکات و تەنانەت لە دژی بزووتنەوە ناسیۆنالیستییەکان بەکاریان دەهێنێت. هەمان سیاســەت لە عێراق و ئێران تا کۆتایی حوکمڕانیی ســەدام حســێنیش پەیرەو کرا. لێرەدا لێکۆڵینەوەکانی تەلال ئەســەد دەربارەی خێڵەکان زانیاریبەخشــن. ئەسەد پێشان دەدات کــە ئانترۆپۆلۆگەکان بەلای کەم ســێ پێناســەیان بۆ خێڵ هەیە. ئەســەد دەستنیشان دەکات کە بۆ نموونە هۆزی کەبابیش لە ســوودان لە ماوەیەکی کەمدا تووشی گۆڕانکاری گەورە دەبێت؛ واتە پێمــان ڕادەگەیەنێت کە ئەم هۆزە لە یەکینەیەکی ســەربەخۆیەوە دەگوازێتەوە بۆ ڕۆڵی هاودەستی هێزی کۆلۆنیال و دواتریش لەگەڵ دەوڵەت دەبێتە درێژەی جەســتەی کارگێڕیی دەوڵەت. بەراورد بکە لەگەڵ
T. Asad, Political Inequality in the Kababish Tribe in Evans-Pritchard et al. (eds.), Essays in Sudan Ethnography (London: C. Hurst, 1972).

٩٩ . شــایانی باسە کە لێکۆڵینەوەی هەرە فراوانی هاوچەرخ لەسەر هۆزەکانــی کورد و تورکمــان لە ناوچەدا لە لایەن ســایکس، واتە یەکێک لە نووسەرانی پەیمانی سایک-پیکۆوە کراوە.
100. Bayat in Cronin, p.229.
١٠١ . هەمان سەرچاوە.
١٠٢ . هەمان سەرچاوە، لاپەڕەی ٢٢٨
١٠٣ . برزویی، لاپ. ٢١۶..
١٠۴ . هەمان سەرچاوە
105 . M. Boroujerdi, ‘Triumphs and Travails of Authoritarian Modernisation in Iran’ in Stephanie Cronin (ed.), The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.150.
106 S. Cronin (ed.), The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921–1941 (London: Routledge Curzon, 2003), p.3.
١٠٧ . هەمان سەرچاوە.
108 The expressions ‘idealized image’ and ‘despised image’ are taken from the theory of K. Horney,
Our Inner Conflicts (New York: W.W. Norton & Company, INC, 1945).
109 C. Houston, Kurdistan: Crafting of National Selves (Bloomington; Indianapolis: Indiana University
Press, 2008), p.31
١١٠ . هەمان سەرچاوە.
١١١ . بە پێی دەقە ئاینییەکانی ئیسلام، شەیتان لە بەرانبەر چاکە و چاکیدا، لەبەر سرووشتی ناپاک و گێرەشێوێنی وەکو سەرچاوە یان درەوشانەوەی ڕەهایی ‹شەڕ› پێناسە کراوە.
112 Cronin, p.260.
113 Vali, ‘The Kurds and Their “Others”’ (1998), pp.82–95
114 Bayat in Cronin, p.228.
١١۵ . محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاســی ایران، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، ١٣۵٨، ص. ٢۶۶.
١١۶ . محمد تقی بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاســی ایران، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی، ١٣۵٨، ص. ٢٢۶
١١٧ . جەختی نووسەر
118 E. Abrahamian, Modern History of Iran (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), p.111.
119 A. Manafi, The Kurdish Political Struggles in Iran, Iraq, and Turkey: A Critical Analysis (Lanham, MD: University Press of America, 2005), p.44.
120 Banani, p. 47.
121 M.-R. Trouillot, Silencing the Past: Power and the Production of History (Boston, MA: Beacon Press, 1995).
١٢٢ . کسروی، تاریخ هجده سالهء آذربایجان، ب ١-٢.